

**İMAM HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN
TRANSHÜMANİZMLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİNİN KELÂM İLMİ
BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ**

Saliha Nur EKREM

Yüksek Lisans Tezi

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Vezir HARMAN

2025

T.C.
TEKİRDAĞ NAMIK KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**İMAM HATİP LİSESİ ÖĞRENCİLERİNİN TRANSHÜMANİZMLE İLGİLİ
GÖRÜŞLERİNİN KELÂM İLMİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ**

Saliha Nur EKREM

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

DANIŞMAN: Doç. Dr. Vezir HARMAN

TEKİRDAĞ-2025

Her hakkı saklıdır.

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

19 /06/ 2025

Saliha Nur EKREM

TEZ ONAY SAYFASI

ÖZET

Kurum, Enstitü : Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
ABD : Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Tez Başlığı : İmam Hatip Lisesi Öğrencilerinin Transhümanizmle İlgili Görüşlerinin Kelâm İlmi Bağlamında Değerlendirilmesi
Tez Yazarı : Saliha Nur EKREM
Tez Danışmanı : Doç. Dr. Vezir HARMAN
Tez Türü, Yılı: : Yüksek Lisans Tezi, 2025
Sayfa Sayısı : 95

21.yüzyıl, insanlığın teknolojik ve bilimsel gelişmelerin baş döndürücü hızına tanıklık ettiği bir dönemdir. Nanoteknoloji, genetik bilim, sibernetik ve enformasyon teknolojileri gibi alanlarda yaşanan dönüşümler; yalnızca teknik veya biyolojik sınırlar içerisinde kalmayıp, felsefe, din, psikoloji ve sosyoloji gibi beşerî ve toplumsal disiplinleri de derinden etkilemektedir. Bu bağlamda, çağın en dikkat çekici bilimsel ve felsefî akımlarından biri olarak öne çıkan transhümanizmin dinî düşünce üzerindeki etkilerinin incelenmesi önemli bir gereklilik hâline gelmiştir. Transhümanist düşüncenin özellikle genç bireyler üzerinde ne ölçüde etkili olduğunu ortaya koymak, bu etkilenmenin kelâmî perspektif açısından nasıl değerlendirilebileceğini analiz etmek ve teknolojik gelişmelerin dinî inançlar ile değer sistemleri üzerindeki yansımalarına dair farkındalık oluşturmak bu çalışmanın temel hedefleri arasındadır. İnsan ömrünü uzatmayı, hatta ölümsüzlüğü mümkün kılmayı amaçlayan; insanı teknoloji aracılığıyla mevcut sınırlarının ötesine taşıma gayesi güden transhümanist yaklaşımın Yaratıcı, din, insan ve evren tasavvurlarına ilişkin önerilerinin İslâmî düşünce geleneğinde nasıl karşılandığını anlamak, güncel tartışmalar açısından büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede çalışma, transhümanist düşüncenin İmam Hatip Lisesi gençlerinin inanç ve düşünce dünyasına olan etkisini analiz etmeyi ve gençlerin bu bağlamda kelâmî çizgiye ne ölçüde yakınlık gösterdiklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Transhümanizm, İnsan, Evren, Ruh, Ölümsüzlük, İmam Hatip

ABSTRACT

Institution, Institute : Tekirdağ Namık Kemal University, Institute of Social Sciences
Department : Department of Basic Islamic Sciences
Thesis Title : Evaluation of Imam Hatip High School Students' Views on Transhumanism in the Context of Kalam Science
Thesis Author : Saliha Nur EKREM
Thesis Adviser : Assoc. Prof. Dr. Vezir HARMAN
Type of Thesis, Year : MS Thesis, 2025
Number of Pages : 95

The 21st century is a period in which humanity witnesses the rapid acceleration of technological and scientific advancements. Developments in fields such as nanotechnology, genetic science, cybernetics, and information technologies extend beyond technical or biological boundaries and profoundly influence disciplines such as philosophy, religion, psychology, and sociology. In this context, it has become a necessity to examine the impact of transhumanism—one of the most prominent scientific and philosophical movements of the contemporary era—on religious thought. This study aims to determine the extent to which transhumanist thought influences young individuals, to evaluate this influence from a theological (kalām) perspective, and to raise awareness of how technological advancements affect religious beliefs and value systems. With its goal of extending human life and even promising immortality, transhumanism envisions transcending the human condition through technology. Understanding how its propositions concerning the Creator, religion, human beings, and the universe are received within the Islamic intellectual tradition is of significant relevance to contemporary discourse. In this context, the study aims to analyze the impact of transhumanist thought on the world of faith and thought of Imam Hatip High School youth and to reveal the extent to which young people are close to the theological line in this context.

Keywords: Transhumanism, Human, Universe, Soul, Immortality, Imam Hatip

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin yeni döneminde teknolojik gelişmeler, gelecekte farklı bir insan ve dünya inşa etmeyi hedeflerken, yeni fikir ve ideolojilere de zemin hazırlamaktadır. İnsanın bedenine, hayatına, yaşam alanına yönelik iyileştirme çabalarının merkezinde ise transhümanizm kavramına rastlanılmaktadır. Transhümanizm, insanı zihinsel ve bedensel açıdan teknolojinin sunduğu imkânlarla geliştirmeyi hedeflerken, günümüz gençlerinin bu kavramdan, ideolojiden ya da felsefeden ne kadar haberdar oldukları veya ne ölçüde etkilendiklerini anlamak önem arz etmektedir. Nitekim bu çalışmanın amacı, transhümanizmin iddialarının gençler üzerindeki etkisini ve İslâmî geleneğe nasıl bir mesafede durduklarını tespit etmeye çalışmaktır. Bu doğrultuda, gençlerin yarı yapılandırılmış görüşme formu eşliğinde düşünceleri anlaşılmalı çalışılmış ve ortaya çıkan sonuçlar kelâmî çerçevede değerlendirilmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında emeği geçen, yaptığı kritik dokunuşlarla tezimin tamamlanmasına büyük katkı sağlayan değerli danışmanım Doç. Dr. Vezir Harman'a en içten teşekkürlerimi iletmek isterim. Yüksek lisans ders döneminden bu yana bilgi ve gönül dünyasını bizlerle cömertçe paylaşan kıymetli hocam Doç. Dr. Nizamettin Karataş'a ve çalışmama bilimsel katkılarıyla yön veren Doç. Dr. Muzaffer Üzümcü'ye de ayrıca müteşekkirim. Araştırma sürecinde gönüllü olarak yer alan, isimlerini burada anamasam da görüş ve düşünceleriyle katkıda bulunan tüm öğrencilere minnettarım. Son olarak, her daim yanımda olan, varlıkları ve dualarıyla bana güç veren sevgili anne ve babama derin sevgimle bağlılığımı ifade etmek isterim.

27/05/2025

Saliha Nur EKREM

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ	ii
TEZ ONAY SAYFASI	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar LİSTESİ	x
KISALTMALAR LİSTESİ	xi
GİRİŞ	1
Araştırmanın Konusu ve Amacı	1
Problem Durumu	2
Araştırmanın Önemi	2
Araştırmanın Varsayımları	3
Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları	3
İlgili Çalışmalar	4
BİRİNCİ BÖLÜM	6
KAVRAMSAL ÇERÇEVE	6
1.1 Hümanizm	6
1.2 Transhümanizm	9
1.3 Posthümanizm	11
1.4 Transhümanizmin Ortaya Çıkışının Değerlendirilmesi	13
1.4.1 Transhümanizmi Ortaya Çıkaran Tarihsel Zemin.....	13
1.4.2 Transhümanizmi Ortaya Çıkaran Teolojik Zemin	15

1.4.3 Transhümanizmi Ortaya Çıkaran Teknolojik Zemin	16
İKİNCİ BÖLÜM	19
YÖNTEM	19
2.1 Araştırma Modeli	19
2.2 Çalışma Grubu.....	20
2.3 Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Özellikleri	21
2.4 Verileri Toplama Aracı	22
2.5 Verilerin Toplanması ve Analizi	22
2.6 Geçerlik ve Güvenilirlik.....	23
2.7 Rapor Hâline Getirme	24
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	26
BULGULAR VE YORUM	26
3.1 Öğrencilerin Dinle İlgili Görüşleri.....	26
3.1.1 Din Kavramı ve Dinî Değerlere Yönelik Görüşler	26
3.1.2 Dinî Değerlerin Dayandığı Temel Unsurlar	29
3.1.3 Dinî Eğitim Alırken Karşılaşılan Tutum ve Davranışlar.....	30
3.2 Öğrencilerin Yaratıcı ile İlgili Görüşleri.....	32
3.2.1 Yaratıcı'nın Niteliklerine Dair Görüşler	32
3.2.2 Yaratıcı'nın Varlığını Sorgulama Durumları	34
3.2.3 Yaratıcı'ya İhtiyaç Duyma Hususundaki Yaklaşımlar.....	37
3.2.4 Yaratıcı'ya Karşı Sorumluluk Duygusu	40
3.2.5 Teknoloji ile Yaratıcı'ya Bağlılık Arasında Kurduğu İlişkiye Dair Görüşler	42
3.2.6 Kötülüklerin Azaldığı Bir Dünyada Yaratıcı'ya Olan İhtiyaç	44
3.3 Öğrencilerin Yaratıcı'nın Evrenle İlişkisine Dair Görüşleri.....	54

3.3.1 Yaratıcı'nın Evrenle İlişkisine Dair Görüşler	54
3.3.2 Dünyanın Mükemmelliği Hususundaki Görüşler	56
3.3.3 Daha İyi Bir Dünyanın İmkânı Üzerine Düşünceler	59
3.4 Öğrencilerin İnsanla İlgili Görüşleri	62
3.4.1 Varoluş Gayesine Yönelik Görüşleri	62
3.4.2 Varoluş Gayesinin Dinî Temellere Dayandıranlar	62
3.4.3 Varoluş Gayesini Dünyevi Temellere Dayandıranlar	63
3.4.4 Varoluş Gayesini Hem Dinî Hem Dünyevi Çerçeve de Temellendirenler ...	64
3.4.5 Teknoloji ve İnsanın Anlam Arayışına Dair Görüşleri	66
3.4.6 İnsana ve Ruha Dair Görüşler	67
3.4.7 İnsan Bilincinin Sanal Ortama Aktarılabilme İmkânına Yönelik Görüşler .	71
3.4.8 Post-Human- Human İlişkisine Dair Görüşler	74
3.4.9 Yaratıcı'ya Ait Vasıfların Bir İnsanda Olabilme Fikrine Yönelik Görüşleri	78
3.4.10 Sanal Gerçeklik Yoluyla Farklı Bedenleri/Yaşamları Tecrübe Etmeye Yönelik Görüşler	80
3.5 Öğrencilerin Transhümanizmin İddiaları Kapsamında İzledikleri Film, Belgesel, Reklamlarla İlgili Tecrübeleri	82
SONUÇ	86
KAYNAKÇA	90

TABLULAR LİSTESİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 2.1: Öğrencilerle Görüşme Yerleri ve Tarihleri	20
Tablo 2.2: Öğrencilerin Cinsiyet Bilgileri ve Okumakta Oldukları Okul Türleri.....	21

KISALTMALAR LİSTESİ

A.G.E.: Adı Geçen Eser

BKZ : Bakanız

ÇEV : Çeviri

DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi

DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı

İHL : İmam Hatip Lisesi

HZ. : Hazreti

İSAM: İslam Araştırmaları Merkezi

MEB : Milli Eğitim Bakanlığı

NEŞ : Neşriyat

Ö. : Ölümü

S. : Sayfa

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TS : Tarihsiz

VB. : Ve Benzeri

YAY : Yayın

GİRİŞ

Bu bölümde, araştırmanın temel unsurları ele alınmıştır. Öncelikle, çalışmanın konusu açıkça tanımlanarak araştırmanın hangi alan ve bağlamda gerçekleştirildiği belirtilmiştir. Ardından, araştırmanın amacı ortaya konmuş, hangi hedeflere ulaşılacak istendiği detaylandırılmıştır. Ayrıca, araştırmanın temel problemi açıklanarak, bu problemin neden önemli olduğu ve araştırmayı gerektiren temel sorular vurgulanmıştır. Çalışmanın bilimsel ve toplumsal açıdan taşıdığı önem üzerinde durulmuş, araştırmanın katkı sağlamayı hedeflediği alanlar açıklanmıştır. Bunun yanı sıra, araştırmada kabul edilen varsayımlar belirtilmiş, bu varsayımların çalışma sürecine ve sonuçlarına olan etkileri değerlendirilmiştir. Son olarak, araştırmanın kapsamı ve sınırlılıkları ayrıntılı olarak açıklanarak, çalışmanın hangi sınırlar içinde yürütüldüğüne ve konu ile ilgili çalışmalara yer verilmiştir.

Araştırmanın Konusu ve Amacı

Transhümanizm, teknolojinin imkânlarından faydalanılarak insanı bilişsel ve bedensel olarak üst noktaya taşımayı amaçlayan, insanın hastalanma, yaşlanma gibi kusurlarının ortadan kaldırılmasını hedefleyen bir akımdır. Transhümanizm, insanın biyolojik evrimsel sürecinin tamamlandığını, ancak bu tamamlanmanın yeterli olmadığını bilimsel ve teknolojik ilerleme ile insanın mükemmel seviyeye ulaşabileceğini iddia etmektedir.

Yaşlanmayı ortadan kaldırmayı hedefleyen, hastalığı çözülmesi gereken teknik bir arıza olarak gören, ölümsüzlüğü bir seçenek olarak sunan bu akımın gençler üzerindeki etkisini tespit ederek elde edilen verileri kelâmî çerçevede değerlendirmek, tezin ana konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada transhümanizmin iddialarının gençler üzerindeki etkisini fark etmek, herhangi bir inanca mensup bir gencin transhümanizm hakkında bilgi sahibi olup olmadığını anlamak, dinî inancı olan bir genç için bu tür iddiaların nasıl bir anlam içerdiğini tespit etmek hedeflenmektedir.

Bu bağlamda araştırmanın temel amacı, Tekirdağ ili Çorlu ilçesi İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin inanç haritasını çıkarmak, transhümanizm hakkındaki görüş ve düşüncelerini belirlemek, öğrencilerin transhümanizmin iddialarına dair fikirlerini yarı

yapılandırılmış görüşme formu eşliğinde anlamaya çalışmak ve elde edilen verileri kelâmî çerçevede değerlendirmektir.

Problem Durumu

Araştırmanın temel problemi, İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin mevcut inanç durumlarının anlaşılması, transhümanizme dair görüşlerinin belirlenmesi, içinde buldukları inanç ile transhümanizmin vaatlerinin birbiriyle uyuşması veya ayrışması noktasında nasıl bir konumda olduklarının tespit edilmesi, öğrencilerin dinî inançlarının popüler kültür karşısındaki durumunun değerlendirilerek açıklık kazanmasıdır.

Araştırmanın alt problemleri:

- İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin dinî tutum ve yeterliliklerini etkileyen etmenler nelerdir?
- İmam Hatip Lisesi öğrencileri, nasıl bir Allah inancına sahiptir?
- İmam Hatip Lisesi öğrencileri, transhümanizmin vaatleri kapsamında nasıl bir düşünme, inanma ve yaşama anlayışına sahiptir?
- İmam Hatip Lisesi öğrencileri, teknolojinin getirdiği imkânları nasıl değerlendirmektedir?
- İmam Hatip Lisesi öğrencileri, Allah- evren-insan düzleminde, mevcut inanç yapıları ile transhümanizmin vaatleri arasında nasıl bir bağlantı kurmaktadır?

Araştırmanın Önemi

Transhümanizm yalnızca teknolojik ve bilimsel gelişmelerle ilgili değil, bu gelişmelerin bir yansıması olarak teoloji, sosyoloji, psikoloji ve felsefenin de ilgi alanına girmektedir. Bu sebeple, felsefesini Aydınlanma Döneminden alan, pozitif bilim anlayışından beslenen bir Allah-âlem-insan ilişkisi bağlamında Müslümanın durduğu noktanın tespit edilmesi gerekmektedir. Teknoloji ve bilimin ilerlemesi ile yaşanan ciddi toplumsal değişim karşısında, inanç ve ahlâkî değerlerin muhafaza edilmesi, doğru bir zeminde değerlendirilmesi önemlidir.

İnsanı merkeze alan bu anlayışın, insanın yalnızca bilişsel ve bedensel yönüyle ilgilenmesi, onun en temel ihtiyacı olan inanç boyutunu ihmal etmesi, meseleyi kelâmî açıdan değerlendirmek gerektiğini göstermektedir. Transhümanizmin, insan hayatını müreffeh bir seviyeye taşımayı amaçlarken din dışı kaynaklardan beslenmesi de dikkate değer bir noktayı oluşturmaktadır. Bu durum, transhümanizmin sunduğu olanaklardan istifade eden bir insanın, inanç yönünden hangi anlam ve düzeyde ondan etkilendiğini fark etmeyi zorunlu kılmaktadır.

Sonuç olarak, gençlerin transhümanizmin iddialarından ne derece etkilendiğini anlamak, mevcut inanç yapılarını tespit ederek transhümanizme yaklaşımlarını analiz etmek önem arz etmektedir. Ayrıca transhümanizm ile ilgili, özellikle kelâm ilminin temel konuları doğrultusunda yayınlanmış makale, kitap, kitap bölümü ve konu ile ilgili bildiri bulunmakla birlikte; gençlerin transhümanizme dair görüş ve tutumlarını kelâmî açıdan değerlendiren bir tez tespit edilememiştir. Bu sebeple, kelâm ilminin temel konuları kapsamında; ölümsüzlük, ahiret inancı, Allah-âlem-insan, ruh-beden, bilinç meseleleri üzerinden transhümanizme dair gençlerin görüşlerini ele almanın literatüre bir katkı sağlayacağı ümit edilmektedir.

Araştırmanın Varsayımları

- Kullanılan yöntem, araştırmanın amacına ve içeriğine uygundur.
- Yarı yapılandırılmış form eşliğinde gerçekleşen görüşmeler ve kullanılan teknik araştırma için gerekli verileri sağlayacak özelliktedir.
- Araştırmacı ve danışman hoca tarafından belirlenen temalar ve alt temalar öğrencilerin konuyla ilişkili bilgilerini betimleyicidir.
- Öğrenciler kendilerine yöneltilen soruları samimiyetle cevaplamışlardır.

Araştırmanın Kapsam ve Sınırlılıkları

Nitel yöntemle gerçekleştirilen araştırma, beraberinde bazı sınırlılıkları getirmiştir.

- Araştırmada toplanan veriler, kullanılan yarı yapılandırılmış görüşme formunun kapsamı ile sınırlıdır.

- Araştırmanın örneklemini Tekirdağ/Çorlu'da bulunan iki İmam Hatip Lisesinde bulunan 40 öğrenci ile sınırlıdır.
- Çalışma grubu ile yapılan görüşmelerden elde edilen veriler, Nisan 2024-Mayıs 2024 tarihleri ile sınırlıdır.

İlgili Çalışmalar

Araştırma konusuyla ilgili literatür incelendiğinde, transhümanizm üzerine yazılmış çok sayıda makale, tez, kitap ve kitap bölümü bulunduğu görülmektedir. Ancak İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin transhümanizme ilişkin görüşlerini ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bununla birlikte, bu tez çalışması yalnızca öğrencilerin transhümanizme dair tutumlarını tespit etmekle kalmayıp, bu görüşleri kelâm ilmi bağlamında değerlendirmeyi de amaçladığından burada transhümanizm ve kelâm ilmi kapsamında ele alınan bazı çalışmalara yer verilmiştir.

*“Transhümanizm ve İnancın Geleceği”*¹ isimli kitapta transhümanizmin iddiaları kelâmın ana konuları bağlamında değerlendirilmiştir. Transhümanizmin tarihsel seyri, hedefleri, inanç ile ilişkisi ölümsüzlük, ahiret inancı, insan ve evren ve yaratıcı düzleminde değerlendirilerek, transhümanist gelecekte insanın pozisyonun nasıl olacağı hakkında bilgi verilmiştir.

*“Transhümanizm ve Kelam İlmi Bağlamında İnsan Tasavvurları”*² adlı yüksek lisans tezinde hem transhümanist felsefede insan görüşlerine yer verilmiş hem de kelâm ilmi çerçevesinde insanın konumu ele alınmıştır. Ayrıca tez çalışmasında İslâmi gelenek ile transhümanistlerin insan anlayışı arasında herhangi bir uzlaşımın mümkün olup olmayacağı hususunda bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Sonuç olarak transhümanizmin insan potansiyelini artırma hedefinin, İslam'ın adalet, eşitlik, ahlak ve toplumsal düzen anlayışıyla çelişmek zorunda olmadığı belirtilmiş, teknolojik ilerlemeler, manevi değerlerle uyum içinde yürütülürse birey ve toplum dengeli şekilde gelişebileceği kanaatine varılmıştır.

¹ Seyithan Can, *Transhümanizm ve İnancın Geleceği* (Tezkire, 2022).

² Edanur Özyılmaz, *Transhümanizm ve Kelam İlmi Bağlamında İnsan Tasavvurları* (Sakarya Üniversitesi, 2024).

“*Kelami Açıdan İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm*”³ adlı makalede transhümanistlerin insanla ilgili görüşleri kelâmî çerçevede değerlendirilmiştir. Makalede transhümanist yazarlar ve yapay zekâ uzmanlarının ruh, bilinç ve zihin kavramlarını sadece materyalist bir bakışla açıklamaya çalışarak ilahi boyutu göz ardı ettikleri eleştirilmiştir. Bu kavramların metafizik ve ilahi bir yönü olduğu, algoritmalarla indirgenemeyecek kadar karmaşık yapılar barındırdığı vurgulanmıştır. Yapay zekânın insan benzeri bir bilinç, ruh ya da iradeye sahip olamayacağı, insanın özgünlüğünün hiçbir yapay sistem tarafından tam olarak taklit edilemeyeceği ifade edilmiştir. Ayrıca, bu tür teknolojik gelişmelerin insan doğası ve evrensel ahlakla uyumlu şekilde ele alınması gerektiği, aksi halde hem dinî hem de toplumsal bir tehdit oluşturabileceği belirtilmiştir.

“*Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kur’an Açısından Değerlendirilmesi*”⁴ adlı makalede ise, transhümanistlerin ölümsüzlük iddiasının İslâm geleneği ile uyuşmadığı Transhümanizm, insanın yaratılıştan beri taşıdığı ebediyet arzusunun, teknolojiye aşırı güven duyan bazı kişiler tarafından istismar edildiği vurgulanmıştır. Makalede, Allah katında hak din yalnızca İslam’dır, bu nedenle teknolojinin bir din gibi görülüp insanı mekanik bedenlerle ölümsüzleştireceği yönündeki iddiaların gerçekleşmesi mümkün değildir sonucuna varılmıştır.

“*Yapay Zekâ ve Transhümanizm Bağlamında Z Kuşağı Üzerine Nitel Bir Araştırma*”⁵ adlı yüksek lisans çalışması doğrudan kelâm disipliniyle ilişkili olmasa da gençler ile transhümanizm arasındaki ilişkiyi incelediği için burada kısaca bahsetmek faydalı olacaktır. Yapılan araştırmaya göre Z kuşağının yapay zekâ ve transhümanizme ilişkin bakış açıları büyük ölçüde paralellik göstermektedir. Katılımcılar özellikle, teknolojinin toplumsal ve siyasi alanlarda olumsuz etkiler yaratabileceği yönündeki kaygıları ön plandadır. Bununla birlikte, yapay zekânın yaşamı kolaylaştırıcı potansiyeline ilişkin olumlu beklentileri de mevcuttur.

³ Samet Yahya Bal - Berat Sarıkaya, “Kelami Açıdan İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm”, *Mavi Atlas* 10/2 (28 Ekim 2022), 404-418.

⁴Volkan Feyzi - Musa Bilgiz, “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kur’an Açısından Değerlendirilmesi”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (28 Temmuz 2023), 347-367.

⁵ Buse Nur Tufan, *Yapay Zekâ ve Transhümanizm Bağlamında Z Kuşağı Üzerine Nitel Bir Araştırma* (Uludağ Üniversitesi, 2024).

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu bölümde, transhümanizmin ortaya çıkışını ve gelişimini tetiklediği kabul edilen hümanizmin tarihsel süreci ele alınmıştır. Hümanizmin, insan merkezli düşünce sistemleri içerisindeki yeri, gelişimi ve toplumsal etkileri detaylandırılarak, bu düşünce biçiminin transhümanizmin ortaya çıkmasında nasıl işlev gördüğü değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, transhümanizmin ne olduğu, temel kavramları ve felsefi yaklaşımları üzerinde durulmuş, bu düşünce akımının insan doğasına ve geleceğe bakış açısı anlaşılmasına gayret edilmiştir. Ayrıca, transhümanizmin nihai aşaması ve hedefi olarak değerlendirilen posthuman kavramı da incelenmiş, bu kavramın insanlık sonrası dönemi ve insanın teknolojik ve biyolojik sınırlarının ötesine geçişi nasıl temsil ettiği açıklanmıştır. Bu bölümdeki temel amaç ise, tezin ana konusu olan transhümanizmin ileri sürdüğü iddiaların dayandığı düşünsel ve felsefi temelleri ortaya koymak, böylece kelâm ilmi açısından tartışmaya açık olan yönlerini tespit edebilmektir. Bu amaçtan hareketle transhümanizm, ilişkili olduğu çeşitli kavramlarla birlikte ele alınarak, teolojik, tarihsel ve teknolojik arka planına kısaca değinilmiştir.

1.1 Hümanizm

Hümanizm, en genel manası ile insanı kâinatın merkezine koyarak, onu insanın gözünden anlayıp yorumlamayı hedefleyen, Orta Çağ'dan Rönesans'a geçişi simgeleyen, temellerini antik çağdan alan felsefi bir akımdır.⁶ Hümanizm, tarihte ilk kez "humanitas" kelimesiyle M.Ö 83-84'te Cicero tarafından insanın eğitilmesi anlamında kullanılmıştır. 15.yy'da bu kelime "ruhî olgunlaşma" olarak tanımlanmıştır. 19.yy'da ise humanismus kelimesi Almanca'ya girerek klasik eğitim biçimini temsil eden bir kavrama dönüşmüştür. Kelimenin "izm" alması ise 19.yy'da ortaya çıkan kapitalizm, sosyalizm gibi ideolojilerin bir yansımasıdır.⁷

Hümanizm kelimesinin günümüzdeki anlamına eşdeğer kullanımı ise, Rönesans dönemiyle başlamıştır. Rönesans ve aydınlanma düşünürlerinin etkisiyle, insanın sahip olduğu yetenekleri kendi irade ve çabasıyla geliştirebileceğine inanılmış,

⁶ Muhsin Kadıoğlu, "Hümanizm", *İstanbul Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 23 (2011), 157.

⁷ Ahmet Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü* (Elis Yayınları, 2020), 56.

kişinin özgür, yaşamın anlamını kavramış, hayatı aktif bir şekilde yaşayabilen bir birey olması gerektiği vurgulanmıştır. Bu dönemde insana ait yeteneklerin Tanrı tarafından verilmediğine, kişinin kendi çabasıyla da kendini geliştirebileceğine vurgu yapılmıştır. Hümanizmin meydana çıkmasında İtalya'da 14-16.yy'da yaşayan aydınların yaşamları ve yaptıkları faaliyetler etkili olmuştur. Kuzey ve Orta İtalya'da ticaretle uğraşan bu tabaka, benimsediği ahlaki kurallar ile dikkat çekmiştir. İnsan onuruna önem vermeleri, liyakati dikkate almaları, insan haysiyetini vurgulayan yaklaşımları, insanın sahip olduğu özelliklerin atalardan miras değil, kendi çabasıyla geliştirebileceklerini söylemeleri, insana yüklenen değerde olumlu bir katkı oluşturmuştur.⁸

Hümanizm, başlangıçta Katolik bir yaklaşımın izlerini taşımış ancak bu yaklaşımın dünyanın değişmesi ile dönemin ihtiyaçlarına cevap vermediği tespit edilmiştir. Hristiyan teolojik (skolastik) ve uygar hümanizm bu ihtiyacın neticesi olarak ortaya çıkmıştır denilebilir. Rönesansın etkisiyle de batı düşüncesinin, gelenek ve modernizm arasında bir çatışma oluşturması, hümanizm algısında köklü değişimlere sebebiyet vermiştir.⁹ Aydınlanma döneminin bir neticesi olarak insan aklına, beraberinde bilime duyulan sonsuz güven, hakikati anlamlandırmada insan aklını merkeze almıştır. Akli merkeze alan bu yaklaşım, Tanrı'yı devre dışı bırakarak kutsala dair yeni yaklaşımların gelişmesine ortam hazırlamıştır. Nihayetinde kutsala yönelik bu tutum insanın tanrılaştırılması sonucunu doğurmuştur.¹⁰

Hümanizmin insan tanımına beraberinde insan aklına Tanrısal bir değer yüklemesi, zaman içerisinde evrilerek farklı düşünce akımlarına meydan hazırlamıştır. Örneğin transhümanizmi, hümanizmin ortaya çıkardığı bir akım olarak görmek mümkündür. Ancak zaman içerisinde hümanizm ile transhümanizm arasında ortak hedefler bulunmasına rağmen ideolojik olarak bazı farklılıklar meydana gelmiştir. Hümanizm ile transhümanizm, insan yaşamının refahı, özgürlük, demokrasi, eşitlik gibi temel noktalarda birleşir. Fakat transhümanizmi hümanizmin bir tamamlayıcısı

⁸ Afag Rüstemova, "Hümanist Fikirler ve Mülâhazalar; Tarih ve Çağdaşlık", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2015, Sayı: 28, 14,15.

⁹ Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 53-54.

¹⁰ Büşra Kılıç Ahmedî, "İslam ve Transhümanizm Bağlamında Süper Müslüman Kavramının Analizi", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/2 (30 Aralık 2021), 238-258.

olarak görmek doğru değildir. Nitekim transhümanizmin temellerini Hümanist Felsefe oluştursa da hümanizm insanı merkeze koyarken Tanrı'yı ihmal ettiği için itikadi bir problemi ortaya çıkarmakla eleştirilmiştir. Entelektüel bir hareket olması sebebiyle de hümanizmin akli yüceltirken insanî değerleri ve insan ruhunu ihmal ettiği düşünülmüştür.¹¹ Bu durum transhümanizmin, hümanizmin beslendiği geleneksel yapıyla yetinemeyeceğini göstermiş ve eğitimsel, kültürel pek çok alanda daha iyi bir noktaya ulaşılması gerektiği sonucunu doğurmuştur. Transhümanistler Tanrı'nın yarattığı insan, hayvan, bitki vb. bütün varlıklardan daha iyisinin yapılabileceğini düşünmüştür. Hümanistler, Tanrı'dan bağımsız bir insan olma peşindeyken, transhümanistler hem Tanrı olmayı hem de teknolojik imkânlardan faydalanarak cyborg¹² olmayı istemektedirler. Bu anlayış, Antony Levandowski'nin Wired dergisine yaptığı açıklamada, insanı ve toplumu iyileştirmek amacıyla yapay zekâ temelli bir Tanrı inancı oluşturmayı hedeflemesiyle kendini göstermektedir.¹³

Hümanizm, ilk olarak insan aklını iyileştirmek, eğitilmiş bireyler yetiştirmek amacını gütmüş, zamanla insanı merkeze alan bir anlayış etrafında şekillenmeye başlamıştır. Aydınlanma düşüncesi, insanı kendi aklını kullanmaya teşvik ederken, tanrısal özellik gösterme cüretkârlığına doğru itmiştir. Bu noktada hümanizm kendi felsefesi içerisinde transhümanizm ile örtüşen bir anlayış barındırmaktadır.¹⁴ Akla dayanan bir ilerlemenin insan hayatında daima iyileştirici bir etkisi olduğunu düşünen aydınlanma hareketi, hümanizmi doğurmuştur denilebilir. Hümanizmin etkisiyle kutsala olan yakınlık azalmış maddi unsurlara dayanan akılcı tutumun, insan hayatında ihtiyaç duyulan ilerlemeyi sağlayacağı düşünülmüştür.¹⁵ Akıl aynı zamanda hakikate ulaşmanın en temel yolu olarak görülmüş ve dinsel vahyin yerine yerleştirilmiştir. İnsan aklını merkeze koyan hümanist düşünce, genel-geçer ya da kesin bilgiye ulaşmada akli tek vasıta olarak görmüş, Tanrı'yı hakikatin garantörü olmaktan çıkartmıştır. Böylelikle Tanrı mutlak bir otorite olmaktan çıkmıştır.¹⁶ Dolayısıyla

¹¹ Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 67.

¹² "Cyborg" terimi hem biyolojik hem de yapay unsurları bir arada barındıran varlıkları tanımlamak üzere kullanılan bir kavram olup, "sibernetik organizma" ifadesinin kısaltmasıdır.

¹³ Ahmet Dağ, "Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm", 63.

¹⁴ Kılıç Ahmedî, "İslam ve Transhümanizm Bağlamında Süper Müslüman Kavramının Analizi", 242.

¹⁵ Ahmet Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm* (Ketebe Yayınevi, 2020), 11.

¹⁶ Bekir Bekalp, *Hümanizm ve Din: Postmetafizik Düşüncede Dinin Konumunu Yeniden Düşünmek* (Uludağ Üniversitesi, 2023), 263.

hümanist düşünce temelde insan aklını yüceltirken Yaraticının konumunu, insan ile ilişkisini sıg bir zemine taşımıştır.

İnsanın aklını geliştirme çabası, yalnızca zihinsel alanla sınırlı kalmamış bu durum aynı zamanda insan bedenine yönelik dönüşüm arayışlarını da beraberinde getirmiştir. Bu dönüşüm yönelimleri, literatürde 'transhümanizm' ve 'posthümanizm' kavramları çerçevesinde ele alınmaktadır.

1.2 Transhümanizm

“Trans” ve “hümanizm” kelimelerinin birleşiminden meydana gelen transhümanizm, trans kavramı ile “geçiş”, “bir şeyden bir şeye geçme” gibi anlamlara gelirken hümanizm ile 14. yy’da ortaya çıkan insanı merkeze alan, insanın değerini ortaya çıkarmayı hedefleyen, insanı dünya içerisinde her şeyin bir ölçütü olarak gören anlayışı ifade etmektedir.¹⁷ Transhuman kavramına ise ilk olarak Dante Alighieri’nin (ö.1321) İlahi Komedyasında rastlanmaktadır. “İnsanlığın mevcut olanaklarını ve sınırlarını aşmış insan” anlamında “transumanare” terimini kullanmıştır. Ancak onun bu kullanımı daha çok dinsel ve ruhsal anlamda karşılık bulmaktadır. Dolayısıyla kavramsal olarak, günümüz transhümanizmden farklı bir anlamı temsil etmektedir.¹⁸

Transhümanizmin, günümüzde kullanılan anlamına 1957 yılında Julian Huxley tarafından yazılan “New Bottles For New Wine”¹⁹ isimli kitapta rastlanılmaktadır. Huxley transhümanizmi, insanın insanî özelliklerini muhafaza ederek kendini aşması olarak tanımlar. Ancak bu hâliyle çağdaş transhümanistlerin transhümanizme yüklediği anlamı tam olarak karşılamamaktadır.²⁰ Max More 1990 yılında yazdığı “Transhumanism: A Futurist Philosophy”²¹ isimli makalesinde transhümanizmi, insanın fiziksel ve zihinsel gelişiminin dünyadaki biyoteknolojik gelişmelerle yetkin hâle getirecek bir akım olarak tanımlayarak, transhümanizme olması gereken asıl anlamın kendisi tarafından verildiğini iddia etmiştir.²² Sonuç olarak Max More yaptığı

¹⁷ Can, *Transhümanizm ve İnancın Geleceği*, 17.

¹⁸ Muhammet Özdemir, “Transhümanizm ve Posthümanizm Kavramları”, *Transhümanizm & Posthümanizm* (Eskiyeni Yayınları, 2021), 25.

¹⁹ Yeni Şarap İçin Yeni Şişeler

²⁰ Julian Huxley, *New Bottles For New Wine* (London: Chatto & Windus, 1957), 17.

²¹ Transhümanizm: Fütürist Bir Felsefe

²² Max More, “Transhumanism: A Futurist Philosophy”, *Extropy Institute: The Journal of Transhumanist Thought* 6 (1990), 2.

bu tanımla transhümanist felsefenin kurucusu kabul edilmektedir.²³ Transhümanizm 1998 yılında *Dünya Transhümanist Derneğinin* kurulmasıyla kurumsal bir kimliğe bürünerek popüleritesini artırmıştır.²⁴

Transhümanizm, insanın evrimin bir neticesi olarak sahip olduğu, zihinsel, ruhsal ve biyolojik yetilerin yetersiz olduğunu ve geliştirilmesi gerektiğini düşünen ve bu konuda gerekli adımları atmaya çalışan bir harekettir. Teknolojik imkânların kullanımı, kullanıldığı takdirde ortaya çıkabilecek ahlâkî sorumlulukları hesaba katmayı hedeflediğini iddia eden bir akımdır. Transhümanizm, modern bilimin ve teknolojinin imkânlarından faydalanarak, ölümsüzlük ya da yaşam ömrünün uzaması vaadini beşerî bir çabayla gerçekleştirmeyi amaçlar.²⁵ Transhümanizm hedeflerini gerçekleştirmede doğadan istifade ederken, nanoteknoloji, biyoteknoloji, yapay zekâ, canlı dondurma, sanal gerçeklik, zihin aktarımı gibi çalışmalar yürütmektedir.²⁶ Ayrıca bilimin olanaklarıyla ölümsüzlük, yaşlılığa engel olma gibi vaatleriyle Tanrı'ya ait sıfatların, beşere aktarılması çabası onun teknolojik bir din olma yolunda ilerlediğinin de bir göstergesidir. Materyalist felsefeden istifade ederek, metafizik alana ait vaatlerle bir dünya kurgulayarak yeni bir inanç düzlemi oluşturmayı hedeflemektedir.²⁷ Aynı zamanda dinî transhümanizm, bireyin varlık sebebi, hayatın anlamı ve ölüm sonrası yaşam gibi temel inanç ve manevi değerlere dair meseleleri yeniden sorgulamasına zemin hazırlamakta ve bu değerlerin yeniden yapılandırılması gerektiği yönünde bir düşünce ortaya koymaktadır. Ancak bu dönüşüm talebi karşısında, İslam dininin insan ve evrene yüklediği anlam ile teknolojinin ilahî düzendeki yeri ve işlevi arasındaki ilişki, herhangi bir dinî tavize mahal vermeksizin dengeli bir biçimde ele alınmalıdır.²⁸

Teknolojik gelişmelerin sunduğu imkânlarla insanı ontolojik ve epistemolojik açıdan daha ileri bir varlık düzeyine ulaştırmayı hedefleyen bu yaklaşım çerçevesinde,

²³Seyithan Can, "Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği", *Kader* 20/2 (31 Aralık 2022), 609.

²⁴ Talip Demir, *Din ve Transhümanizm* (Eskiyeni Yayınları, 2021), 19.

²⁵ Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 21.

²⁶ Seyithan Can, "Critique of Transhumanism's Concept of Humans from the Perspective of Islamic Thought", *İlahiyat Studies* 14/1 (31 Temmuz 2023), 114.

²⁷ Demir, *Din ve Transhümanizm*, 6.

²⁸ Büşra Yeşilyurt, *Transhümanizm ve Dinî Transhümanist Hareketler* (Atatürk Üniversitesi, 2024), 229.

insanın din ile olan ilişkisi, yeryüzündeki ontolojik konumu ve bu sürecin ulaşacağı nihai aşamayı ifade eden “posthüman” kavramına da değinmek gerekmektedir.

1.3 Posthümanizm

Sonra anlamına gelen “post” ekininin, insan anlamına gelen “human” kavramına eklenmesiyle oluşan posthuman, insan-sonrası anlamına gelen bir türü ifade eder.²⁹ Dolayısıyla transhümanizm bir geçiş evresi olarak kabul edilirse, posthuman insanın mevcut hâlinin ideale ulaştığı aşamayı temsil etmektedir. İnsanın fiziksel ve zihinsel olarak aktif, sağlıklı, üretken olma hâlinin üst seviyeye taşındığı aşama, posthuman olarak adlandırılabilir. Posthuman, insanın makineyle birleşerek oluşan bedensel ve zihinsel iyileşme hâli olarak kabul edilir. Posthumana ulaşmada biyoteknoloji ve enformasyon teknolojisi önem arz etmektedir. Bu teknolojilerden yararlanılarak ortaya çıkan insanı Max More, siborgla eş değer görür. Kurzweil ise “The Singularity is Near”³⁰ adlı eserinde, kendimizi sanal bir ortama aktarabileceğimizi ve damarlarımızda nanorobotların gezebileceğini iddia eder.³¹ Bostrom ise posthumanı insan doğasının üst noktaya eriştiği, kendini tasarlayabilen gelişmiş bir varlık olarak ifade eder.³²

Transhümanistler, posthümanın yorgunluk, uykusuzluk, hastalık gibi insan hayatını zorlaştıran durumlardan uzak, nefret, kin, öfke, tedirginlik gibi duyguları kontrol edebilen bir hayat yaşayacağını iddia eder. Huzur, sevgi, sanat, zevk gibi alanlarda kapasitesini geliştirerek, üst düzey bir yaşam formuna erişeceğine inanır. Posthuman için günümüzde çözülemeyen bilinçaltında ulaşılamayan pek çok alana müdahale edilerek yüksek bir bilinç seviyesine ulaşılabileceği iddia edilir. Ayrıca posthuman, biyolojik insan türünden oldukça farklı bir formatta olacaktır. Ancak bu insanın olmadığı bir ortamdan ziyade, bilinen anlamda insanın yer almayacağı bir dünyayı ifade etmektedir.³³ Posthuman insanın transhüman insan gibi yarı mekanik yarı biyolojik bir formda değil, tamamen kapasitesi geliştirilmiş güçlü bir varlık kategorisinde yer alacaktır. Bazı kuramcılar ise yeryüzünde “insan”, “transhüman”,

²⁹ Can, *Transhümanizm ve İnancın Geleceği*, 22.

³⁰ Tekillik Yakın

³¹ Dağ, “Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm”, 59.

³² Can, *Transhümanizm ve İnancın Geleceği*, 23.

³³ Demir, *Din ve Transhümanizm*, 19.

“posthuman” olacak şekilde farklı türlerde varlıkların yaşamaya başlayacağını iddia etmektedir.

Posthuman, biyolojik insan ve transhümandan farklı olarak sanal zekâyâ sahip, bedenleşmeyi reddedebilen, süper hızlı bilgisayar ağında olmayı tercih edebilen bir yapıda olacaktır. Biyolojik insan ırkının yapamayacağı birçok bilişsel ve bedensel beceriye sahip olacak, zihinsel tecrübe, hafıza aktarımı gibi gerçek deneyimler yaşayabilecek, kendini içinde bulunduğu ortama göre değiştirip şekillenebilecektir. Posthuman kuramcılarını, nanoteknoloji, genetik mühendislik ve psikofarmakoloji³⁴ gibi ileri düzey teknoloji sayesinde insanın yeniden tasarlanabileceğini iddia ederler. Transhümanistlerin bu tür iddialarının gerçekleşmesine zemin hazırlayan pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin Foglet isimli robota insan beyninin taranarak aktarılması bu alanda ciddi ilerlemelerin yaşandığını göstermektedir.³⁵ Gündelik yaşamımız içerisinde “insansız” hava ve kara araçlarının yaygınlaştığı, yine “akıllı” sınıfının yer aldığı araçların sıradanlaştığı düşünüldüğünde ise posthuman bir dünyanın çok uzak olmadığı söylenebilir.³⁶

Bu anlayışa göre insan, bir nevi teknolojik bir evrim geçirerek, posthuman seviyesine ulaşacaktır. Onu savunmasız insan modelinden güçlü bir cyborga dönüştürecek veya sanal bir dünyada yaşayan ölümsüz zihin olarak varlığını sürdüren bir yaşam formuna ulaştıracaktır.³⁷

Görüldüğü üzere, hümanizmin transhümanizmi tetiklediği, transhümanizmin ise posthumanı oluşturduğu her ne kadar kabul görmüş bir gerçek olsa da gelinen noktada bu kavramların birbirinin yerine kullanılması uygun bir tanımlama olmayacaktır. Hümanizm değerleri, tarihi ve ortaya çıkış biçimi ile transhümanizmin hedeflerinden uzak bir noktayı temsil etmektedir. Posthuman ise, insanın evrimsel sürecinin teknolojik boyutta tamamlandığı noktayı temsil eden bir alana işaret etmektedir. Transhümanizme göre insan, teknolojiyle ideal seviyesine ulaşırken,

³⁴ Psikofarmakoloji, ruh hali, düşünme ve davranışları etkileyen ilaçların nasıl çalıştığını ve insan üzerindeki etkilerini inceleyen bir bilim dalıdır.

³⁵ Hacer Gözen vd., “Bir Klonun Günlüğünden: Posthümanizm, Transhümanizm, Distopya ve ‘Beni Asla Bırakma’”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 39/1 (30 Haziran 2022), 148.

³⁶ Demir, *Din ve Transhümanizm*, 19-20.

³⁷ Dağ, “Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm”, 59.

posthumanda insan, insan ötesi bir varlığı temsil etmekle birlikte merkezi konumunu muhafaza edemeyen, özerkliği kalmamış, belirsiz bir forma bürünmüş insanı ifade etmektedir.³⁸

Bugün insanlık posthuman evresinde bulunmamaktadır. Teknolojik veriler göz önünde bulundurulduğunda posthuman olmanın imkânı şu an için (kısa süre içerisinde) söz konusu değildir.

1.4 Transhümanizmin Ortaya Çıkışının Değerlendirilmesi

Bu bölümde insanı mevcut haliyle yeterli görmeyip, onu biyolojik, zihinsel ve teknolojik açıdan aşmayı hedefleyen transhümanizmin ortaya çıkışını şekillendiren temel faktörler incelenmiştir. Bu kapsamda, transhümanizmin tarihsel gelişimi, dini ve teolojik perspektiflerden aldığı etkiler ile teknolojik ilerlemelerin bu düşünce üzerindeki belirleyici rolü üzerinde durulmuştur.

1.4.1 Transhümanizmi Ortaya Çıkaran Tarihsel Zemin

Transhümanizmin öncü isimlerinden Bostrom, bu fikrin kökenlerini Antik Sümer'deki Gılgamış Destanı'na kadar götürmektedir.³⁹ Ancak transhümanizmin hedeflerine ve işlevlerine bakıldığında, 16. yy rönesans dönemi, 17. yy bilimci devrim, 18. yy Aydınlanma Çağı'nın beslediği bir transhümanizmden bahsedilebilir.⁴⁰

İnsanlık tarihinde buharlı makineler, elektriğin icadı, teknolojinin ilerlemesi ile yapay zekânın devreye girmesi, dört aşamalı bir geçişi oluşturmaktadır. Tarımla uğraşırken kas kuvvetinden istifade eden, buharlı makinelerin icadı ile mekanik kuvveti kullanmaya başlayan, teknolojik gelişmelerle birlikte bilişsel gücü etkin bir şekilde üretime koyan insan, bir nevi dördüncü sanayi devrimini yaşamaktadır.⁴¹ Sanayi Devrimi'nin ve Fransız İhtilali'nin gerçekleşmesinde 18. yy düşünürlerinin insan ve doğaya dair geliştirdiği fikirlerin etkisi olduğu söylenebilir. Nitekim bu düşünceler toplumu ekonomik, kültürel, siyasal alanda önemli bir değişim noktasına

³⁸ Mücahit Gültekin, "Posthümanizm ve yeni bir ayrımcılık biçimi olarak robotlara yönelik türcülük", *Antropoloji* 45 (30 Haziran 2023), 66.

³⁹ Nick Bostrom, "A History of Transhumanist Thought", *Journal of Evolution and Technology* 14/1 (2005), 1.

⁴⁰ Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 109.

⁴¹ Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 123.

taşımıştır. Aydınlanma dönemi filozoflarının bu etkileri ilk olarak 1688’de İngiliz Devrimi ile kendini göstermiştir. 1781’de Alman filozof Kant’ın “Aklını kullanma cesaretini göster.” demesiyle slogan hâline gelen eleştirel bakış açısı, tüm dünyaya yayılarak modernleşme, başka bir tabirle batılılaşma hareketini başlatmıştır. 1789’da Fransız İhtilali, özgürlük hareketi ile nihai noktasına varmıştır.⁴²

Batıda Orta Çağ düşünce yapısından uzaklaşılana, Aydınlanma Döneminin görüş ve inançlarının yaşanmaya başladığı 18. yüzyılda Tanrısal haklar yerini doğal haklara bırakmıştır. Bu dönemin en önemli özelliği, orta çağa ait mit, inanç ve düşünce yapısının yerine insan aklının önemszenmesidir. Hümanizm çatısı altında insan hayatında, iyi yönde olduğu düşünülen bir dönüşüm süreci başlamıştır. İngiltere’de ilk adımlarının atıldığı, Fransa’da kuvvetlenen ve Almanya’da nihai noktasına ulaşan Rönesans, modern düşüncenin kapılarını açmıştır. Bu dönemle birlikte akıl ve deney bilgi kaynağı olarak görülmüş, özgür ve bağımsız düşüncenin ürünleri ortaya çıkmaya başlamıştır.⁴³

Rönesans dönemi, pek çok alanda toplum hayatını şekillendiren ve dönüştüren bir etkiye sahip olmuştur. Rönesans dönemi düşünürleri ve yazarlarının da etkisiyle toplum hayatı üzerinde hümanist anlayış hâkim olmaya başlamıştır. Dinin hayatın her alanına müdahale eden merkezi otoritesini sorgulayan Rönesans dönemi, din, kültür, siyaset, bilim, politika, mimari, sanat ve eğitim alanlarında yenilenmeyi ifade eden bir dönemdir.⁴⁴

Aydınlanma düşüncesinin hâkim olmaya başlamasıyla birlikte söylemsel planda akıl öncelenmiş, daha rahat, güvenilir bir hayatın yaşanacağına dair umutlar artmış olsa da tarih boyunca yaşanan hadiselerle birlikte bu ümitler yerini bazı kaygılara bırakmıştır. Nitekim atom bombasının etik ilkelerin göz ardı edilerek kullanılması, 2. Dünya Savaşı esnasında yaşananlar da aydınlanma düşüncesinin bir sonucu olarak görülmüş ve savaşı esnasında yaşanan bu tür olaylar, bilimsel ve teknolojik gelişmelerin etik değerlerle dengelenmesinin önemini göstermiştir.

⁴² Ayşe Usta, “Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış”, 88.

⁴³ Usta, “Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış”, 77-80.

⁴⁴ Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 90, 91, 92.

Kapitalizm, hedeflediği maddi çıkarlara özellikle silah üretiminde edineceği kârı hesap ederek savaşları, iç ve dış kaos ve çatışmaları besleyerek elde etmeye çalışmaktadır.⁴⁵

1.4.2 Transhümanizmi Ortaya Çıkaran Teolojik Zemin

Transhümanizmin teolojik zeminini, Batı dünyasında gerçekleşen reform hareketlerine dayandırmak mümkündür. Reform hareketi ile kilisenin otoritesi sarsılmış, insanın hem Tanrı'yı hem de vahyi kendi aklıyla anlayabileceği fikri doğmuştur. Reform çabası, başlangıçta kilisenin, hayatın birçok alanına müdahale eden baskıcı tutumuna bir başkaldırı olarak ortaya çıkmıştır. Kilisenin, para karşılığı cennetten yer satması, bağışlarla günahları affetme yetkisi, engizisyon mahkemeleri ile insanları türlü işkencelere maruz bırakarak öldürme hakkını elinde bulundurması bu hareketi başlatan sebepler olarak sıralanabilir.⁴⁶ Reform, bu tür uygulamaların Hristiyanlıkta olmadığını, Hristiyanlığı aslına çevirmek gerektiğini ifade eden bir harekettir. Özellikle matbaanın keşfiyle birlikte, İncilin farklı dillere çevrilmesi İncil'i farklı düşünce ve yorumlara açık hâle getirmiş, bu durum ruhban sınıfının anlattıklarıyla gerçek arasındaki farkın ortaya çıkması sağlamıştır.⁴⁷ İnsanın mevcut duruma boyun eğmemesi, daha iyi ve insancıl şartlarda yaşayabileceği anlayışının yaygınlaşması beraberinde aydınlanma hareketini tetiklemiştir. İnsanın evrendeki düzeni akli yoluyla fark edebildiği gibi, bu düzeni var eden Tanrı'yı da anlamlandırabileceği ifade edilmiştir. Bu rasyonel bakış açısıyla, teknoloji kullanılarak Tanrı'yı ya da ona benzer bir varlık anlayışını oluşturmanın mümkün olabileceği düşünülmüştür. Reform hareketi ile birlikte aklın, kutsal olanı anlayabilecek nitelikte olduğu kabul edilmiş, bu hareketin devamı olarak kutsalı aşacak bir niteliğe kavuşturulabileceğine inanılmıştır. İnsan aklının kutsalı aşması ise yapay zekâ ile mümkün hâle gelebilecektir. Bu bir nevi aklın tanrılaştırılabileceğine inanmak anlamına gelmektedir.⁴⁸ Reform hareketinin bir neticesi olarak Tanrı'ya ait özelliklerin insana indirgenmesi, transhümanizmin temel felsefesine dayanak oluşturmuştur, denilebilir. Nitekim transhümanizmin insanı ölümsüz kılma çabası, ilhamını dinî ve

⁴⁵ Gökçen Taviloğlu, *Bilim ve Teknolojinin Ölümsüzlük Yatırımı Olarak Transhümanizm* (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2023), 13-14.

⁴⁶ Taviloğlu, *Bilim ve Teknolojinin Ölümsüzlük Yatırımı Olarak Transhümanizm*, 13-14.

⁴⁷ Mustafa Yıldırım, "Rönesans ve Reformasyon" 8/1 (2020), 197.

⁴⁸ Taviloğlu, *Bilim ve Teknolojinin Ölümsüzlük Yatırımı Olarak Transhümanizm*, 13,14.

metafizik unsurlardan almaktadır.⁴⁹ Transhümanizmin insanı hastalıklara, yaşlanmaya, bedensel ve zihinsel pek çok acıdan uzaklaştırma hedefine teknoloji ile ulaşma çabası, bir nevi dünyada bir cennet vaadini gerçekleştirmek için Tanrı'nın yerine geçmeyi hedefleyerek seküler bir din anlayışı geliştirmektir, denilebilir.⁵⁰ Transhümanizm nihayetinde Tanrı gibi hayat verme ve ölümsüz olmak gibi iddiaları da içerisinde barındırdığı için bilhassa “ölümsüzlük” vaadi ile ön plana çıkmaktadır.⁵¹

Nitekim teknolojinin hayatın her alanını olduğu gibi duygu ve düşünceleri de etkilemesi, etkilenenler arasında dinî algının da yerini alması kaçınılmazdır. Teknoloji bir yandan hayatı kolaylaştırırken bir yandan da Yaratıcı ile olan ilişkiyi şekillendirecek bir güce ulaşmıştır denilebilir.⁵² Transhümanizmin teolojik temellerinin dinî değişim ve oluşumlarla birlikte teknolojik değişimlerle şekillenmesi, transhümanizmin teknolojik cephesine biraz daha yakından bakmayı gerektirmektedir.

1.4.3 Transhümanizmi Ortaya Çıkaran Teknolojik Zemin

İnsanın fitratında yer alan sorgulama, bilme, anlama duygusu bugün bilimsel bilgi olarak adlandırdığımız bilginin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. İnsanlık tarihi boyunca bilginin kümülatif olarak ilerlemesi, bilinenin pratiğe dökülmesine bir başka deyişle yeni şeylerin icat edilmesine ve sonuç olarak teknolojinin ilerlemesine katkı sağlamıştır. Bilimsel bilginin ilerlemesinde temel oluşturan merak duygusu ve daha rahat yaşama arzusu insanı yeni bilgiler öğrenmeye iterken yeni icatların ortaya çıkmasını sağlamış, bugünkü teknolojik ilerlemenin temelleri atılmıştır.⁵³

İnsanın yaşamı kolaylaştırma, daha konforlu bir hayat sürme arzusu insanın Yaratıcı yönü ve zekâsı ile birleşince hayatta kalma arzusu rahat yaşama isteğine beraberinde doğayı kontrol altına alma isteğine dönüşmüştür. Bugün teknolojinin geldiği noktada insanların teknolojiye duyduğu güven göz önünde bulundurulduğunda teknolojik gelişmelerin insanın düşünme, inanma ve yaşama biçimini etkilediği

⁴⁹ Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 196.

⁵⁰ Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 60.

⁵¹ Abdurrazzak Gültekin, “Transhümanizm Bağlamında Yapay Zekâ Tanrı’ya bir Başkaldırı Mıdır?”, *İğdir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2021).

⁵² Can, “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği”, 31 Aralık 2022.

⁵³ Demir, *Din ve Transhümanizm*, 32.

söylenbilir. Bilimsel bilginin artması teknolojinin ilerlemesi ile birlikte özellikle tıp alanında yaşanan gelişmeler, insanın çaresizce kabullendiği birçok hastalığa çözüm bulmuş, insandaki uzun yaşama arzusunu pekiştirmiştir.⁵⁴

Transhümanizmin iddialarına göre insanın evrimsel sürecini tamamlaması, bulunduğu hâlden daha iyi bir aşamaya geçmesi, ancak teknolojinin ilerlemesi ile mümkündür.⁵⁵ Transhümanizm bilgi teknolojisi, genetik mühendisliği gibi teknolojik alanlardan istifade ettiği gibi gelecek teknolojisine de (nano-teknoloji, moleküler teknoloji vb.) büyük önem vermektedir. Transhümanist felsefenin iddiaları kapsamında insanın yalnızca tıp alanında yer alan ilerlemelerin değil, insanlığın mevcut hâlini değiştirebilecek uzayın kolonileştirilmesi, süper akıllı makinelerin icadı gibi potansiyel gelişmeler de yer almaktadır. Bu minvalde teknolojik ilerleme hedefini tıpla sınırlı tutmamak, sosyal, ekonomik, kültürel gelişmeyi de kapsadığı gerçeğiyle değerlendirmek gerekmektedir.⁵⁶

Transhümanizmin insanı bedensel ve zihinsel olarak ilerlemesini sağlayacak, çeşitli hastalık ve kazaların olumsuz etkilerinden arındıracak iddialarına çözüm bulabilmesinin yolu teknolojik anlamda yaşanan ilerlemelerle mümkün hâle gelecektir.⁵⁷ Ayrıca insanın iyileştirilmesine dair yapılan tüm müdahalelerin dine karşıt ya da dini dışlayıcı bir perspektiften değerlendirildiği görülmektedir. Her ne kadar bazı gelişmelerin dinî argümanları geçersiz kılmak amacıyla kullanıldığı gözlemlense de insanı biyolojik ve fizyolojik açıdan iyileştirmeyi hedefleyen müdahalelerin, tıbbî bağlamda ve insanın maslahatını gözeten bir perspektifle ele alınması gerekmektedir. Bugün birçok hastalık teşhis ve tedavi edilebilir hâle gelmiş olsa da hâlâ çözüm üretilmeyen, tedavisi mümkün olmayan pek çok rahatsızlık bulunmaktadır. Ancak kutsalın dışına taşınarak atılan bazı adımlar, insanın ontolojik değerini ve haysiyetini zedeleyebilmekte tarihte öjeni uygulamaları ve “arı ırk”

⁵⁴ Demir, *Din ve Transhümanizm*, 33.

⁵⁵ Ray Kurzweil, *İnsanlık 2.0*, çev. Mine Şengel (Alfa Yayınları, 2019), 72.

⁵⁶ “Transhumanist Values” (Erişim 01 Şubat 2024).

⁵⁷ Dağ, *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*, 144.

oluşturma çabalarında görüldüğü üzere, insanlık onurunu ihlal eden acı tecrübelerle sonuçlanabilmektedir.⁵⁸

Transhümanizmin, insanın yapısını ve ontolojik sınırlılıklarını dönüştürme yönelimi inanç, fitrat ve yaratılış ilkeleri bağlamında kelâm ilminin temel meseleleriyle doğrudan ilişkilidir. Bununla birlikte transhümanizmin teknolojiden istifade ederek yalnızca insanı değil, insan hayatının geçici bir durağı olan dünya düzenini de yeniden inşa etme çabası ve buna paralel olarak, İslam inancında insanın nihai menzili olan ahiret hayatını ölümsüzlük vaadiyle göz ardı etmesi, kelâmın ölüm sonrası yaşam, ebediyet ve ilahî kudret gibi ana tartışma alanlarını da yakından ilgilendirmektedir. Ayrıca, transhümanizmin taşıdığı amaçların ve insanlık yararına olduğu sürece ortaya koyduğu yeniliklerin anlaşılması kadar, öğrencilerden elde edilen verilerin transhümanizmin tarihsel, teolojik ve teknolojik arka planı doğrultusunda değerlendirilmesi de çalışmanın bütünlüğü açısından önem arz etmektedir.

⁵⁸ Ali Kemal Acar, “Din ve Teknoloji Etkileşiminde Yapay Zeka ve Transhümanizm’e Yaklaşımlar”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2023), 400.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNTEM

Bu bölümde, araştırmanın yöntemi ve modeli açıklanmıştır. Çalışmaya katılan öğrencilerin özellikleri ve seçilme süreci hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca, verilerin nasıl toplandığı ve hangi yöntemlerle analiz edildiği detaylandırılmıştır. Araştırmanın güvenilirlik ve geçerliliği hakkında bilgi verilerek raporlanma sürecinden bahsedilmiştir.

2.1 Araştırma Modeli

Araştırma konusuna uygun yöntemin seçilmesi, toplanmak istenen bilgilerin geçerli ve güvenilir olması açısından önemlidir. Bu araştırmanın modeli nitel araştırma olarak tasarlanmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan odak grup görüşmesi ile gerekli bilgilerin toplanması ve elde edilen bulguların yorumlanması hedeflenmiştir.

Araştırmanın çalışma grubunu, 15–18 yaş aralığındaki İmam Hatip Lisesi öğrencileri oluşturmaktadır. Öğrencilerin dine karşı tutum ve yaklaşımlarını ölçmek, Yaratıcı ile ilişkilerini tespit etmek, transhümanizmin iddialarına yaklaşımlarını anlayabilmek amacıyla; açıklayıcı, detaylı ve derinlemesine bilgi toplamak için en uygun yöntem olarak nitel araştırma tercih edilmiştir.

Seçilen araştırma yönteminin bir çeşidi olan odak grup görüşmesi ile öğrencilerin fikirlerini yaşlıları arasında ifade etmelerine, tartışmalarına ve ilgili yaş grubunun kendini çok yönlü temsil edebilmesine imkân sağlanmıştır. Görüşmeler sırasında, öğrencilerin özel yaşamlarını deşifre etmeden duygu ve düşüncelerini sağlıklı bir şekilde aktarmalarına özen gösterilmiştir. Odak grup görüşmesi, öğrencilerin birbirlerinin fikirlerinden etkilenerek yeni düşünceler ortaya koymalarına olanak tanımış; bu sayede öğrencilerin birbirlerinden hangi konularda etkilendikleri gözlemlenebilmiştir.

Görüşmeler öncesinde öğrencilere gerekli bilgilendirme yapılmış, katılımcılardan veli izin belgesi alınmıştır. Görüşmelerin ses kaydı alınarak gerçekleştirileceği bilgisi öğrencilere iletilmiştir. Görüşmeler sırasında verilen

cevaplardan derinlemesine bilgi edinebilmek amacıyla, yarı yapılandırılmış sorulara ek sorular yöneltilmiş ve böylece meselenin özüne inilmesi sağlanmıştır.

Ayrıca, öğrencilerle görüşme gerçekleştirilmeden önce Tekirdağ İl Millî Eğitim Müdürlüğü ve Çorlu İlçe Millî Eğitim Müdürlüğü'nden gerekli izinler alınmış olup, araştırmada kullanılacak görüşme soruları Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından uygun bulunmuştur.

2.2 Çalışma Grubu

Nitel bir araştırmada, istenilen sonuca ulaşabilmek, sağlıklı veriler toplayabilmek için araştırma grubunun nesnel bir çalışma grubundan oluşması önemlidir. Çalışma grubunun seçilmesinde ulaşım, maliyet ve kontrol gücü dikkate alınarak durum çalışması⁵⁹ tercih edilmiş, Tekirdağ ili Çorlu ilçesinden iki İmam Hatip Lisesi belirlenmiştir. Bu liselerde araştırmaya katılacak öğrencilerin sayısının odak grup görüşmesi için fazla olduğu tespit edilmiştir. Araştırmaya sağlıklı bir olanak oluşturmak adına araştırmacı ve danışman tarafından kırk öğrencinin örneklem grubuna dâhil edilmesi uygun görülmüştür. Örneklem dâhil edilecek katılımcılar seçilirken olasılık temelli örneklem yönteminin içerisinde “tabaka örnekleme” yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem çerçevesinde 9 ve 10. sınıf seviyelerinden 10 erkek ve 10 kız, 11 ve 12. sınıf öğrencilerinden 10 erkek ve 10 kız öğrenci olmak üzere toplam 40 öğrenci belirlenmiştir. Araştırmaya katılacak öğrencilerin, kendilerini ifade etme hususunda istekli olma kriteri haricinde herhangi bir ayrıma gidilmemiştir. Dolayısıyla öğrencilerin seçiminde yalnızca, cinsiyet ve sınıf seviyesine dikkat edilmiş, öğrencilerin kendilerini ifade etme konusunda gayretli olmaları göz önünde bulundurulmuştur.

⁵⁹ Ali Yıldırım - Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (Seçkin Yayıncılık, 2011), 77.

Tablo 2.1: Görüşme Yerleri ve Tarihleri

Görüşme Grubu	Görüşme Yeri	Görüşme Tarihi
1. Grup (9-10. sınıf kız öğrenci)	Okulun İngilizce Sınıfı	15/05/2024 Saat: 11.00-14.00
2. Grup (9-10. sınıf erkek öğrenciler)	Okulun Toplantı Salonu	17/05/2024 Saat: 08.30- 10.30
3. Grup (11-12. sınıf erkek öğrenciler)	Okulun Toplantı Salonu	17/05/2024 Saat: 11.00- 12.45
4. Grup (11-12. sınıf kız öğrenciler)	Okulun İngilizce Sınıfı	20/05/2024 Saat: 13.30-15.30

2.3 Araştırmaya Katılan Öğrencilerin Özellikleri

Araştırma, 2023–2024 eğitim-öğretim yılı kapsamında, Tekirdağ ili Çorlu ilçesindeki İmam Hatip Liselerinde öğrenim gören 9., 10., 11. ve 12. sınıf öğrencileri üzerinden gerçekleştirilmiştir. Çalışma grubu, 40 öğrenci olarak planlanmış olup; bu grubun 20'si kız, 20'si erkek öğrencilerden oluşacak şekilde belirlenmiştir. Ancak görüşmelere 35 öğrenci katılım sağlamıştır. Katılan öğrencilerin 17'si kız, 18'i ise erkektir.

Görüşmelere katılan öğrenci sayısının, araştırmaya yeterli düzeyde veri sağlayacağı düşünülerek çalışma, toplam 35 öğrenci ile tamamlanmıştır. Aşağıdaki tabloda, öğrencilerin cinsiyet bilgilerine ve öğrenim gördükleri okul türüne yer verilmiştir.

Tablo 2.2: Öğrencilerin Cinsiyet Bilgileri ve Okumakta Oldukları Okul Türleri

Katılımcı	Cinsiyeti	Devam Etmekte Olduğu Okul Türü
K1	Kız	İmam Hatip Lisesi
K2	Kız	İmam Hatip Lisesi
K3	Kız	İmam Hatip Lisesi
K4	Kız	İmam Hatip Lisesi
K5	Kız	İmam Hatip Lisesi
K6	Kız	İmam Hatip Lisesi
K7	Kız	İmam Hatip Lisesi
K8	Kız	İmam Hatip Lisesi
K9	Kız	İmam Hatip Lisesi
K10	Kız	İmam Hatip Lisesi
K11	Kız	İmam Hatip Lisesi
K12	Kız	İmam Hatip Lisesi
K13	Kız	İmam Hatip Lisesi

K14	Kız	İmam Hatip Lisesi
K15	Kız	İmam Hatip Lisesi
K16	Kız	İmam Hatip Lisesi
K17	Kız	İmam Hatip Lisesi
E1	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E2	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E3	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E4	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E5	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E6	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E7	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E8	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E9	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E10	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E11	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E12	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E13	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E14	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E15	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E16	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E17	Erkek	İmam Hatip Lisesi
E18	Erkek	İmam Hatip Lisesi

Araştırmaya katılan erkek öğrencilere E1, E2, E3, kız öğrencilere K1, K2, K3 şeklinde kodlar verilmiştir.

2.4 Verileri Toplama Aracı

Araştırma, İHL öğrencilerinin din algısı, Yaratıcı'ya yönelik bilgi ve yaklaşımları, transhümanizmin felsefesi ve iddialarına yönelik yaklaşımlarını tespit edebilmek adına danışmanın gözetiminde hazırlanmış, yarı yapılandırılmış mülakat sorularının katılımcı öğrencilere yöneltilmesi ile gerçekleşmiştir. Sorular, öğrencilerin cevap durumlarına göre istenen verilerin toplanabilmesi adına yeri geldiğinde genişletilmiş ve düzenlenmiştir.

2.5 Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın kavramsal çerçeve bölümü transhümanizm ve transhümanizmi tetikleyen tarihsel, teolojik, teknolojik aşamalarını içeren yerli ve yabancı

kaynaklardan istifade edilerek hazırlanmıştır. Araştırmanın alan araştırması bölümünde ise 25 sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Araştırma için sorular konu içeriğini kapsayacak şekilde alan yazın taraması yapılarak, danışmanın gözetiminde hazırlanmıştır. Sorular hazırlanırken öğrencilerin yaş seviyesine uygun, açık ve yalın bir dil kullanmaya özen gösterilmiştir. Araştırma için derinlemesine bilgi toplamak amacıyla zaman zaman sorular esnetilmiş, ek sorularla istenilen verilere ulaşılmaya gayret gösterilmiştir.

Araştırmaya ilişkin veriler iki farklı lisede okuyan öğrencilerden toplanmıştır. Araştırma, 9,10,11,12. sınıf erkek ve kız öğrencilerle 15-20 Mayıs 2024 tarihleri arasında dört odak grup görüşmesi hâlinde gerçekleştirilmiştir. Araştırmaya katılan öğrencilere araştırmanın hedefleri hakkında bilgi sunulmuş, transhümanizm ve posthümanizm kavramları ile ilgili kısa bir açıklama yapılmıştır. Araştırmaya katılımın gönüllülük ilkesine dayandığı, istedikleri vakit görüşmeyi sonlandırabilecekleri hatırlatılmıştır. Katılımcıların on sekiz yaşın altında olmaları sebebiyle öğrencilerden veli izin belgeleri, yazılı ve sözlü beyanları alınarak görüşmeler yapılmıştır. Öğrencilere yapılan görüşmelerin kayıt altına alındığı bilgisi verilmiş, hiçbir yerde paylaşılmayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca öğrencilerin kişisel bilgilerinin de gizli tutulacağı belirtilerek, görüşmelerin amacı dışında kullanılmayacağı ifade edilmiştir. Ses kayıtları esnasında öğrencilerin kimlikleri deşifre edilmemiş, yukarıdaki tabloda belirtildiği üzere kodlama yapılmıştır. Ses kaydı alınarak elde edilen verilerin yazıya geçirilmesi aşamasında “transkriptör” adlı yapay zekâ programı kullanılmıştır. Programın, ses kayıtlarını doğru bir şekilde yazıya geçirip geçirmediğini tespit etmek amacıyla kayıtlar dinlenilerek kontrol edilmiş, eksik ve yanlış yerler düzeltilmiştir. Görüşme sonrasında katılımcılardan elde edilen veriler içerik analiz yöntemi ile incelenmiştir.

2.6 Geçerlik ve Güvenilirlik

Bir araştırmada elde edilen veriler araştırmaya hizmet edecek nitelikte, kullanışlı ve anlamlı olmalıdır. Araştırmanın geçerliliğini, verileri toplama yöntemi

değil, verilerden elde edilen çıkarımlar oluşturmaktadır. Bir araştırmanın değeri, geçerliliği oranında ölçülür. Dolayısıyla nitel bir araştırmada geçerlilik önemlidir.⁶⁰

Bu araştırmada iç geçerliliği sağlamak için yarı yapılandırılmış görüşme soruları hazırlanırken, ilgili alan taraması yapılmış, genel bir kavramsal çerçeve hazırlanmıştır. İç geçerliliğin sağlanması açısından temalar ve alt temaların konu çerçevesinde kalmasına dikkat edilmiş, temalar arasında bir bütünlük olmasına özen gösterilmiştir. Dış geçerliliğin sağlanması için araştırmanın yöntem kısmında, ilgili aşamalar detaylı bir şekilde anlatılmıştır.

Güvenilirlik ise, bir araştırmanın sonuçlarının tekrar edilebilirliği ile ilgilidir.⁶¹ Güvenilirlik, iç ve dış olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. İç güvenilirlik, farklı araştırmacıların aynı veriyi kullanarak aynı sonuçlara ulaşip ulaşmayacağı ile ilgiliyken, dış güvenilirlik araştırma neticelerinin emsal durumlarda aynı şekilde elde edilip edilmeyeceğine ilişkindir. Fakat nitel araştırmalarda, içinde bulunan toplum, sosyal olaylar ve gerçekler değişkenlik gösterdiği için benzer ortamlarda aynı sonuçlara ulaşamayacağı ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır.⁶²

Araştırmanın iç güvenliliğinin sağlanması için görüşme verileri metin hâline dönüştürülürken herhangi bir eksiklik veya yanlışlık olmamasına dikkat edilmiştir. Dış güvenliliğinin sağlanması için de elde edilen ses kayıtları, ses kayıtlarının yazıya dökümü araştırmacı tarafından muhafaza edilmektedir. Bu veriler, gerekli durumlarda araştırmaya katılan öğrencilerin kimliklerinin deşifre edilmesine mahal vermeden incelemeye açıktır.

2.7 Rapor Hâline Getirme

Nitel araştırmalarda, elde edilen verilerin güvenliliği ve geçerliliği büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, katılımcıların ifadelerinin olduğu gibi, yani doğrudan alıntılarla sunulması, araştırmanın şeffaflığı ve verilerin yorumlarına bilirliliği açısından temel bir yöntemdir yöntemidir.⁶³ Doğrudan alıntılar kullanılarak yapılan

⁶⁰ William Lawrence Neuman, *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches* (Boston, 1996).

⁶¹ Yıldırım - Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 255.

⁶² A.g.e., s.259

⁶³ A.g.e., s.257

yorumlama, araştırmanın bulgularının derinlemesine anlaşılmasını sağlar ve sonuçların geçerliliğini artırır. Bu araştırmada da benzer şekilde, katılımcıların ifadelerine yer verilmiş, bu ifadeler üzerinden detaylı analizler yapılmış ve yorumlar geliştirilmiştir. Böylece, çalışmanın hem güvenilirliği hem de geçerliliği güçlendirilmiş, elde edilen sonuçların özgün ve katılımcıların deneyimlerine dayalı olduğu ortaya konmuştur. Bu araştırmada da doğrudan alıntılar verilerek yorumlama ve sonuç çıkarma işlemlerine geçilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BULGULAR VE YORUM

Bu bölümde, İmam Hatip Lisesi öğrencileriyle gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda elde edilen veriler sistematik bir şekilde analiz edilmiştir. Veriler, araştırma sorularına uygun olarak beş ana tema ve bu temalara bağlı yirmi iki alt tema altında sınıflandırılarak yorumlanmıştır. Görüşmeler, toplamda 35 öğrenciyle gerçekleştirilmiş olup, her bir tema altında ilgili soruya yanıt veren öğrenci sayısı açıkça belirtilmiştir.

3.1 Öğrencilerin Dinle İlgili Görüşleri

Bu başlık altında öğrencilerin dine dair temel yaklaşımları, dinî düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olan faktörler ve dinî değerlerinin temel dayanakları tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.1.1 Din Kavramı ve Dinî Değerlere Yönelik Görüşler

Araştırmaya katılan öğrencilere, “Sizce din nedir?” diye sorulmuş, sorulan soruya on dokuz öğrenci cevap vermiştir. Cevap veren öğrencilerden, dördü dinî inancın “fitrat” gereği olduğunu ifade ederken, bir öğrenci dini, “sorumluluk duygusu” olarak tanımlamıştır. Dört öğrenci dinin, “toplumsal düzeni sağlamak” için var olduğunu söylemiştir. Öğrencilerden iki tanesi dinin, “ölümden korkmanın getirdiği bir inanç” olduğunu ifade etmiş, bir öğrenci “yaşam felsefesi” olduğunu, bir öğrenci ise “Allah’ın kendisini hatırlatmak üzere gönderdiği kurallar” olduğunu belirtmiştir. Öğrencilerin dördü dini, “Allah’a bağlılık” olarak tanımlamıştır.

K2, dinin insanın fitratından gelen bir durum olduğunu şöyle ifade etmiştir: *“Bence (din) insanın varoluşsal inançlar bütünüdür. Zaten insan doğduğu andan itibaren bence bir dine inanma ihtiyacı duyar kendinde. Bu davranışlar bütününe de biz din deriz.”*

K3, dinin hayatın vazgeçilmez bir unsuru olduğunu, insanlığın tarihin hiçbir döneminde dinsiz kalmadığını şu şekilde açıklamıştır: *“Hayatımızı biçimlendiren ona göre ilerlediğimiz bir kavramdır. Bence mesela tüm topluluklara, tüm ırklara baktığımız zaman dinsiz çok az insan görür hatta hiç görmeyiz. Çünkü herkesin*

bağlandığı, bir Yaratıcı olduğuna inanan kişiler var. Buna göre kişinin ona teşekkür amaçlı sürekli ibadet ve benzeri gibi şeyler yapmasıdır bana göre.”

E10 dini, ölümden korkmanın getirdiği kaçınılmaz bir sonuç olarak şu şekilde tanımlamaktadır: *“İnsanın ölümden korktuğu için bir çıkış noktası olarak, son seçenek olarak inandığı kurallar.”*

Öğrencilerden, dinin tanımını yapmaları istendikten sonra *“Dine kaşı tutumunuzu şekillendiren etmenler nelerdir?”* diye sorulmuş, sorulan soru için on yedi öğrenciden cevap alınmıştır. Verilen cevaplar doğrultusunda öğrencilerin dinî görüşlerini; aile, dinin değerleri ve vaatleri, tarihi olaylar, mantıksal ve felsefi sorgulamalar, içinde bulunulan toplum, Peygamberlerin ve hayatıyla ön plana çıkan şahsiyetlerin örnekliliği ve mucizelerin şekillendirdiği görülmüştür.

K4 ise din algısını şekillendiren etkiyi, mantık ve dinin değerleri olarak ifade etmiştir: *“Bence şöyle dindeki yani inanma şeklin o dinin hem mantık hem onun kuralları hem de hocam sağladığı adalet. Mesela reform yapılmadan önce cennetten arsa satıyorlardı. Bu ne kadar mantıklı ki ben böyle dine inanayım ya da bu şekilde dini kullanan hocaya niye tâbi olayım. Yani bence bunlar önemli.”*

E1, dini şekillendiren en önemli etmenin Peygamber kıssaları ve önemli şahsiyetlerin hayatları olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: *“Dünyaya Hz. Âdem geldiğinden beri bugüne kadar dinimiz üzerinde pek çok emeği geçen Peygamberler ve hocalar gibi insanların hayatını okumak bilmek bence hayatımı şekillendiren etkenlerden birisi dinimiz konusunda.”*

K2, dini şekillendiren etkinin yalnızca ailenin verdiği bilgi ile sınırlı kalmaması gerektiğini, kişinin kendi sorgulamalarının önemli olduğunu söylemiştir: *“Ki bence sağlıklı olanı da budur. Yani sadece aileden gördüğünü yaparsa biz buna taklidi iman diyoruz. Zaten derslerde gördük sadece aileden gördüğünü yaparsa olmaz araştırması bilgilenmesi ve kendi çapında yani bir yere kadar bir bilgisi olması lazım. Yani sadece inanıyorum diyerek inanamayız.”*

Öğrencilerin verdiği cevaplar göz önünde bulundurulduğunda, öğrencilerin din algısının belli paradigmalardan üzerinden geliştiği tespit edilmiş, bu paradigmalardan aile,

okul gibi kurumlardan oluştuğu gözlemlenmiştir. Öğrencilerin öncelikle dini, zihinsel ve ruhsal ihtiyaçların bir sonucu olarak gördükleri ve dine dair fikirlerini; aileleri, gittikleri okullar, örnek aldıkları şahsiyetler ışığında geliştirdikleri belirlenmiştir.

Bu doğrultuda, öğrencilerin din algısıyla İslâm dinine yönelik yapılan tanımlar arasındaki benzerlikleri veya farklılıkları ortaya koymak amacıyla, bazı İslâm âlimlerinin Kur’ân-ı Kerîm ve İslâm inanç esaslarını temel alarak yapmış oldukları din tanımlarına yer vermek uygun olacaktır. Örneğin; Seyyid Şerif Cürcânî (ö.816/1413) dini şu şekilde tarif etmiştir: “*Din, akıl sahiplerini peygamberin bildirdiği gerçekleri benimsemeye çağıran ilâhî bir kanundur.*” Tehânevî (ö. 1158/1745), “*Din, akıl sahiplerini kendi iradeleriyle şimdiki hâlde (dünyada) salâha, gelecekte (ahirette) felâha sevk eden, Allah tarafından konulmuş bir kanundur*” şeklinde dini tanımlamıştır. Elmalılı Muhammed Hamdi (ö. 1942), “*Akıl sahiplerini hüsn-i ihtiyarlarıyla bizzat hayır ve nimete sevk eden bir vaz’-i ilâhî, şeriat ve millet, beşerin ihtiyarî fiillerinin hayır ve saadet gayesine doğru cereyanını temin eden bir yol, bir kanun, bir âmil-i ma’nevî*” olarak dinle ilgili görüşünü dile getirmiştir. Muhammed Abduh’a (ö.1905) göre ise din, “*İnsanın kâinattaki varlıkları müşahede ederek duyular üstü ilâhî gerçekleri kavramasından ibarettir. Bu ilâhî gerçeklerden biri de Peygamberlik kurumudur.*” (E1)⁶⁴

Bazı İslâm âlimlerinin din tanımlarına bakıldığında, öğrencilerin din algılarının klasik anlayış çerçevesinde şekillendiği tespit edilmiştir. Söz konusu tanımların tamamında, din denildiğinde İslâm, yaratıcı denildiğinde Allah ve kanun denildiğinde de O’nun koyduğu kanunların kast edildiği anlaşılmaktadır. Ancak “din” kavramının yalnızca İslâm ile sınırlı olmayan, genel anlamda ateizm, deizm, düalizm, panteizm gibi batıl inanç sistemlerini de içine alan bir kavramı ifade ettiği unutulmamalıdır. Bu bağlamda, transhümanizmin din kavramına yaklaşımı dikkat çekicidir. Transhümanizm, dini galaktik bir din olarak görmekte; teknolojinin ilerlemesiyle birlikte insanın hem kendisine hem de Yaratıcı’ya bakışının değişeceğini veya

⁶⁴ “Din”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 09 Şubat 2025).

evrileceğini öne sürmektedir. Böylece, geleneksel din anlayışından farklı olarak, yeni bir din algısının oluşacağı düşüncesi etrafında şekillenmektedir.⁶⁵

3.1.2 Dinî Değerlerin Dayandığı Temel Unsurlar

Araştırmaya katılan öğrencilere, “Dinî değerlerinizi üç maddede özetleyecek olsanız ne söyleyebilirsiniz?” sorusu soruldu. Öğrencilerden on yedisi sorulan soruyu cevaplamıştır.

Bir öğrenci, dinî değerlerini, ibadet ve iyi insan olmak, mutlu yaşamak olarak şöyle ifade etmiştir: “*Farz ibadetleri yerine getirmek, hayatı mutlu bir şekilde devam ettirmek, bir de iyi bir insan olmak.*” (E9)

Öğrencilerin bir kısmı da dinî değerlerinin dayandığı temel unsurları, güzel ahlâk çerçevesinde ele alarak şöyle ifade etmiştir: “*Benim için sabır, sevgi ve güven.*” (K10) “*Güzel ahlâk, hoşgörü ve bir dine inanma hocam.*” (E11), “*Ben de şükür, sabır ve ibadet olduğunu düşünüyorum. Çünkü Allah bize bu dünyada bu kadar nimetler vermiş ve bunların şükürünü yerine getirmezsek yani daha fazlasının da olacağını düşünmüyorum. İbadetler de zaten aynı şekilde Allah'ı sürekli bize hatırlatıyor.*” (K13)

Cibrîl hadisinde olduğu gibi, İslâm; İslâm (amel), iman (inanç) ve ihsan (ahlâk) çerçevesinde öğretilmiş, bu üç temel unsur sorular yoluyla açıklanmıştır. Öğrencilerin de İslâm'ın ibadet, inanç ve ahlâkî değerler yönüne dikkat çekmeleri, dinî şuur bakımından takdir edilebilir bir seviyeye ulaştıklarını göstermektedir. Dinî şuur, insanda korku, güven, sevgi gibi insanî hasletleri barındırarak kişiyi kudretli ve doğaüstü bir varlığa inanmaya yöneltir. Bu şuura sahip bir birey, Allah'a saygıyla bağlanan, insanı O'na kulluk etmeye yönlendiren ve dinin getirdiği değerler doğrultusunda bir hayat sürmeye istekli olan kimsedir. Bu doğrultuda öğrencilerin dinî bir bilinç geliştirdikleri, dinî temellerinin, dinin ortaya koyduğu ahlâkî ilkelere dayandığı, materyalist, seküler bir algının dışında oldukları söylenebilir. Bu bilincin oluşmasında etkili olan faktörlerin önemine binaen, öğrencilerin dinî eğitim alırken karşılaştıkları tutum ve davranışlara değinilmesi uygun görülmüştür.

⁶⁵ İsmail Kurt, *Transhümanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği* (Eski Yeni Yayınları, 2021), 60.

3.1.3 Dinî Eğitim Alırken Karşılaşılan Tutum ve Davranışlar

Araştırmaya katılan öğrencilere dinî eğitim alırken karşılaştığı olumlu ya da olumsuz bir durum olup olmadığı sorulmuş, bu soruya on sekiz öğrenciden cevap alınmıştır. Bu öğrencilerden on üçü, dinî eğitim alırken karşılaştığı olumsuz tutum ve davranışlardan bahsederken, üç tanesi dinî eğitim alırken akla ve gönle hitap etmenin önemli olduğunu, zorlama yapılmaması gerektiğini vurgulamış, iki tanesi ise sadece dinî eğitim alırken değil dinî yaşarken de olumsuz tutumlarla karşılaştıklarını ifade etmiştir.

K14, hafızlık eğitimi aldığı esnada gerek öğrencilerin tecrübesizliğinden gerek kendi yaşlarının küçüklüğünden yola çıkarak, bazı olumsuz durumlarla karşılaştığını şu şekilde ifade etmektedir: *“Hocam şöyle, şimdi biz (gittiği hafızlık kursundan bahsediyor) ilk öğrencileriydik. Yani biraz da onların da tecrübesizliğinden, bizim de yaşımızın küçük oluşundan kaynaklıydı. Çok yanlış bir yaklaşım vardı. Gerçekten ben hayatımı herhangi bir dönemini silmek istesem büyük ihtimalle o dönemini silmek isterdim. Çünkü sizin ailenizle kalmanız gereken o yaşta, sürekli ailemizden daha fazla vakit geçiriyorduk onlarla ve çok korktuğumu bile hatırlıyorum. Dolayısıyla bu durum öyle bir şey bıraktı ki ben hala Kur'an okurken veya namaz kılarken etkilerini kendi üzerimde hissediyorum. Ya da bunun baskısını hissediyorum. Çok yanlış düşüncelere bile sebep oluyordu zamanında bu bende.”*

K7 ise, dinî eğitim aldığı bir kursta kılık kıyafete yönelik tutumların, kendisinde olumsuz bir duygu oluşturduğunu şöyle ifade etmiştir: *“Kursta üç yıl geçirdim. O zamanlar kursun içinde pantolon dahi giyemiyorduk. Bakınca aslında kız kıza olduğumuz bir ortam ve belli bir helalinde giyim tarzının da olduğu bir durumdayız, fakat tunik giyerken bile hatta tunik giyemiyorduk gibi bir şey, sadece feraceyle dolaşıyorduk ve bu da gerçekten insanı aşırı derecede etkiliyordu. Mesela şu an bana gel ferace giy, işte sana şu kadar para deseler ben öyle bir şey yapmam. Çünkü içimden gelmez. O zamanlar çok severek giyiyordum. Hem rahat geliyordu. Belki o kadar zorlama olmasaydı hala daha ferace giymeye devam ederdim. Ama şu an dediğim gibi ne kadar zorlasınlar ya da zorlamasınlar güzellikle konuşsunlar ben belki de ömrü hayatım boyunca bir daha feraceyi üstüme geçirmem mesela öyle bir yükümlülük yüklendi üzerime.”*

Ayrıca öğrencilere, dinî eğitim sürecinde karşılaşılan olumsuz tutumların din algılarını nasıl etkilediği sorulmuştur. Bu soruya verilen yanıtlarda, iki öğrenci dine ve dinin kurallarına karşı olumsuz duygular geliştirdiklerini ifade ederken, iki öğrenci ise dine karşı olumsuz bir duygu beslemediklerini belirtmiştir.

K1, tesettür emrine yönelik zorlama yapılmasının kendisinde olumsuz bir duygu oluşturduğunu ancak okuduğu lisede öğretmenin tutumunun algısını olumlu yönde değiştirdiğini şu şekilde ifade etmektedir: *“Olumsuz etkileyen bir durum benim babam beni kapanmam için çok çok zorladı. Babam beni zorladıkça ben de ters (etki) yapıyordu kapanma. İyice kapalıları karşı yobaz gözüyle bakıyordum ki bu da çok yanlış bir şey. Böyle düşünüyordum sonrasında beni bu okula zor yazdırdı. Ben isteyerek gelmedim ama yani sonrasında gördüm ki -Elif Hoca da aslında buna çok katkıda bulundu- dini öğrendikçe Kur'an okudukça, gerçekten insanın içine okuduğu şey etki ediyor. Babam bana hangi konuda baskı yaparsa yapsın ben gidip namaz kıldıktan sonra gerçekten Allah'a inandıktan güvindikten sonra babamın baskısı değil de benim kendi inancım daha çok rahatlatıyor.”*

Karşılaşılan dinî tutumlara yönelik bir öğrenci ise yalnızca dinî eğitim alırken değil, dinî yaşamaya gayret ederken de olumsuz durumlarla karşılaştığını ve bu durumdan etkilendiğini şöyle ifade etmiştir: *“Dinimizi günümüzde yaşarken biraz daha sıkıntı çekiyorum. Dini yaşamak biraz daha utanç verici gibi gelebiliyor bazen. Çünkü dışarıdaki neredeyse gördüğümüz hiçbir insan namaz bile kılmıyor. Dinimiz biraz daha yobazlık gibi görünüyor. Sosyal medyada ve dışarıda yani tüm insanlar tarafından. Bu da tabi bizi kötü yönden etkiliyor.” (E1)*

Yapılan bazı araştırmalar hem yaygın eğitimde hem örgün din eğitiminde kullanılan yöntem ve tekniklerin öğrencilerin dine karşı olumlu veya olumsuz bir algı geliştirmesinde etkili olduğunu ortaya koymuş özellikle otoriter tutumların, baskı, zorlama ve korkutma ile gerçekleşen eğitimin gençler üzerinde olumsuz etkisi olduğunu gözler önüne sermiştir. Sonuç olarak çağın şartları, öğrencinin gelişim

özellikleri ve ihtiyaçları dikkate alınarak verilen bir eğitimin daha olumlu sonuçlar doğuracağı ihmal edilmemesi gereken bir gerçekliktir.⁶⁶

İlgili soru doğrultusunda katılımcıların karşılaştıkları olumsuzlukları din eğitimi veren kişilerin nezdinde değerlendirmeleri, dine karşı olumsuz bir yargı geliştirmek yerine din eğitimi veren şahıs ve kurumlar bağlamında durumu ele almaları dikkat çekicidir. Bununla birlikte öğrencilerin aldıkları dinî eğitimin niteliği ile Yaratıcı algıları arasında nasıl bir bağlantı olduğunu anlamak önem arz etmektedir.

3.2 Öğrencilerin Yaratıcı ile İlgili Görüşleri

Araştırmaya katılan İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin, nasıl bir Yaratıcı'ya inandıkları, hatta herhangi bir inanç olgularının olup olmadığını anlamak amacıyla sorulan soru bağlamında araştırmaya katılan öğrencilerin tamamının Yaratıcı'ya inandıkları tespit edilmiş olup, aksi bir inanç yapısının okudukları kurumla çelişeceğini ifade etmişlerdir. *“Hepimizden aynı cevabı alırsınız. Yani hepimiz inanıyoruz.” (E8), “Hocam zaten aksini düşünenin İmam Hatip’te ne işi var ki.” (E13)* 2020 yılında farklı okul türleri (İmam Hatip Lisesi, Fen Lisesi, Anadolu Lisesi) arasında yapılan bir araştırmada İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin %99,5’inin Allah’ın varlığına inandıkları sonucuna varılması bu araştırmaya katılan öğrencilerin ifadeleriyle de örtüşmektedir.⁶⁷

3.2.1 Yaratıcı’nın Niteliklerine Dair Görüşler

Öğrencilere “Nasıl bir Yaratıcı'ya inanıyorsunuz?” diye sorulmuş, bu soruya on sekiz öğrenci cevap vermiştir. Öğrenciler inandıkları Yaratıcı’nın; mükemmel⁶⁸ nitelikte, *“Direkt mükemmel olarak tanımlayabilirim. Çünkü hiç kimse mükemmel değildir. Ama evren çok mükemmel. Yani işleyiş çok mükemmel. Her şey bir düzenin içerisinde ilerliyor ve bunu bu kadar mükemmel yaratan birinin, yani bir Yaratıcı’nın da mükemmel olması gerekir. O yüzden ben tamamen mükemmel olduğumu*

⁶⁶ Muhammed Muhdi Gündüz, “Gelişim Özellikleri Doğrultusunda Gençliğin Din Eğitimi”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*, (30 Aralık 2020), 13.

⁶⁷ Kevser Baytemur, *Lise Gençliğinde Allah İnancının Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler* (Uludağ üniversitesi, 2020), 58.

⁶⁸ Kelam ilmine göre Allah kemâl sıfatlarıyla muttasıf bir varlıktır. Mükemmel kelimesi eksik olan bir şeyin tamamlanması anlamına geldiği için Allah hakkında kullanılması galat-ı meşhurdur. Bu kelime ile kastedilen Allah’ın kemâl sıfatlarıyla muttasıf olması olduğundan, metne ve konuşmaya müdahale edilmemiştir.

düşünüyorum.” (K1), merhametli “Kullarının iyiliğini isteyen, onları cennetle mükâfatlandırmak isteyen mesela bir sevabımıza otuz kat mükâfat veriyorsa bir günahımıza bir karşılık veriyor. Mesela aklımızdan geçen bir iyiliğe sevap alıyoruz ama kötülük yapmadığımızda ceza almıyoruz. Merhametli bir Yaratıcı yani.” (E3), “Merhametli Yaratıcı’ya inanıyoruz. Sadece kendini düşünmeyen kullarını daha çok önemseyen bir Yaratıcı. En basit Kur’an-ı Kerim’de bile konuşurken ben yaptım demiyor biz yaptık diyor.” (E15), affedici “Tövbe etsen bile seni bağışlayan çok böyle pişman olup yaptıktan sonra tövbe etsen bile direkt cehenneme gideceksin diye bir şey olmaz.” (K9), kudreti sonsuz ve merhametli “Yaratıcı bütün gücü elinde bulunduran ama bu gücü de merhametli bir şekilde kullanandır.” (K8), güven veren “Bence bir insanın bir Yaratıcı’ya inanması için önce ondan bir güven alması gerekiyor. O yüzden ben de güven diyebilirim.” (K12), akıl alamayacağı büyüklükte “Beynimizin düşünemeyeceği kadar büyük bir Yaratıcı.” (E9), irade veren “Benim inandığım dinin Allah’ı da çok merhametli çok kudretli bütün seçenekleri sunmuş ister inan ister inanma sonucu da biliyorsun yani yaptıklarımızın da farkındayız.” (K4), bağışlayan, düzen kuran ve bu düzene göre hareket eden, adaletli bir Yaratıcı olduğunu ifade etmiştir.

Cevap veren öğrencilerin tamamı Yaratıcı’yı olumlu özelliklerle tanımlamış, ceza veren, yakan, zulmeden bir Yaratıcı vasfından bahsetmemiştir. Öğrencilerden bazıları, ceza veren bir Yaratıcı’ya inandıklarını ancak bunu Yaratıcı’nın adaletinin ve merhametinin bir gereği olduğunu şöyle vurgulamışlardır: “Hocam öncelikle ben örnek vererek başlamak istiyorum. Gün içinde herhangi bir günah işlediğimiz zaman mesela bugün yemek yiyorsam ben de diyorum ki ben bugün günah işledim ama Allah bana bu nimetleri verdi. Bu yüzden Allah çok merhametli. Mesela kâfir bir insan Allah’a inanmıyor bile olsa Allah o kadar çok nimet veriyor. Hem çok merhametli ama aynı zamanda ahirette büyük de bir cehennem var. Hem de cezasını hakkıyla veren bir Tanrı’ya, Yaratıcı’ya inanıyorum.” (E1)

İslâm kelâm âlimleri Allah’ı, Vâcibü’l- vücud, ilmi ezeli, hayat sahibi, her şeye gücü yeten, noksanlıklardan münezze bir varlık olarak kabul etmişlerdir. Kelâmcıların çoğuna göre, Allah’ın hayat, ilim, basar, irade, kudret, tekvin, semi olmak üzere yedi zâti sıfatı bulunmaktadır. Ancak bu durum kelâmcıların Allah’ın

sıfatlarını sınırlı bir sayıya indirgemesi olarak anlaşılmalıdır.⁶⁹ Ayrıca Mu‘tezile’ye göre Allah’ı zâtında ve sıfatlarında birlemek, O’nun sıfatları içerisinde vahdâniyet ve kıdemi, ulûhiyetinin temeli olarak kabul etmektir. Mu‘tezile’ye göre Allah âdil bir varlıktır, O’nun âdil olması, kötü ve çirkin hiçbir fiil işlememesi, yapması gerekenleri terk etmemesidir. Mu‘tezile’ye göre Allah’ın yarattığı ve hükmettiği şeylerde kulların maslahatlarını gözetmesi adaleti açısından vaciptir/zorunludur. Ehli Sünnet kelimeleri Mu‘tezile’nin salah/aslah ve vücub ale’llah teorisine karşı lütuf ve adalet teorisini öne çıkarmıştır. Nimet verirken lütfuyla, cezalandırırken adaletiyle kullarına davranan ve kemal sıfatlarıyla muttasıf bir ilah inancı⁷⁰ göz önüne alındığında öğrencilerin Yaratıcı ile ilgili görüşlerinin klasik kelâm anlayışı ile yakın bir mahiyette olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte öğrencilerin subuti ve selbi sıfatlar şeklindeki klasik tanımlama yerine merhametli, affeden, adaletli ve güven veren bir ilah olarak tanımlamaları İslam dininde sunulan ahlâkî değerlerin ve fitrata yerleştirilen hakiki ilah inancının ve hak dinin yansımaları olarak anlaşılabilir.

Meseleyi öğrencilerin gelişimsel özellikleri bağlamında ele almak gerekirse, katılımcıların olumlu bir Yaratıcı algısına sahip olmalarının, sağlıklı bir benlik duygusu geliştirmelerinde; yaşama yönelik kaygı düzeyinin en aza indirilmesinde ve hayatta karşılaşılan problemlere karşı dayanıklılığın artırılmasında önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Kudretli, merhametli, güven veren ve affedici bir Allah tasavvuru, bireyin Yaratıcı’ya emniyetle bağlanma durumunu güçlendirecektir.⁷¹ Dolayısıyla bu durum katılımcı gençlerin yaşları itibarıyla Yaratıcı’nın varlığına-yokluğuna dair yaptıkları sorgulamaların daha güvenli bir zeminde gerçekleşmesine olanak sağlayacaktır.

3.2.2 Yaratıcı’nın Varlığını Sorgulama Durumları

Öğrencilere “Zaman zaman “Niçin inanıyorum?” ya da “Nasıl bir varlığa inanıyorum?” gibi sorular sorar mısınız?” diye sorulmuş, sorulan soruyu on beş öğrenci yanıtlamıştır. Bazı öğrenciler sorgulama yapmaktan çekindiklerini ifade

⁶⁹ Mevlüt Özer, “İlâhî İsim ve Sıfatlar”, *Kelâm El Kitabı* (Grafiker Yayınları, 2019), 218-222.

⁷⁰ Metin Yurdagür, *Kelâm Tarihi Ekoller - Şahıslar - Eserler* (M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 182.

⁷¹ İbrahim Kısaç vd., “Gençlerin İnanç Eğilimlerinin Bazı Psikolojik ve Sosyolojik Faktörlere Göre Değerlendirilmesi” (Makgrup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş., 2022), 1/84.

ederken, bazı öğrencilerin insanın ancak sorgulamalar neticesinde gerçek imana kavuşacaklarını düşündükleri görülmüştür. Bazı öğrenciler ise, sorgulamaların kendisini şüpheye düşürdüğünü, ancak doğru bilgiye ulaşarak imanının tazelendiğini hissettiğini söylemiştir.

K8, sorgulama yapmaktan çekindiğini, aksi takdirde imanına zarar geleceğini şöyle ifade etmiştir: *“Ben açıkçası sorgulamaktan birazcık korkuyorum. Bir cevabını alamazsam mesela sorguladığım şeyin imanımı zayıflatacağını düşündüğüm için çok sorgulamaya gitmiyorum.”*

E1, çoğu zaman inancını sorguladığını ancak kendisi için yeterli cevapları bulabildiğini bu konuda sıkıntıya düşmediğini şu şekilde belirtmiştir: *“Bu sorduğunuz soru çoğu zaman düşündüğüm bir şey neredeyse. Belki de her gün her hafta düşünüyorum. Bazen Allah’a inancım kalmıyor. Kur’an-ı Kerim’e ben neden inanıyorum? Bu dünyayı neden yaşıyorum diyorum. Yani Allah aslında yokmuş gibi düşünmeye başladım. Tabii ki bu şeytanın bir vesvesesi ama sonra aklıma şu geliyor. Yanlış hatırlamıyorsam Hz. Ali, bir kâfire dinimizi anlatıyor. Kâfir inanmıyor. En sonunda da diyor ki; öldüğümüz zaman eğer ki Allah diye, ahiret diye bir şey yoksa ikimiz de hiçbir şey kaybetmeyiz hiçbir şey de kazanmayız. Ama Allah ve ahiret varsa ben çok şey kazanırım sen de çok şey kaybedersin diyor. Bu söz aklıma gelerek devam ediyorum. Zaten hayat bittiğinde yok olacağız. Uykuda kendimizi hiç hissetmiyoruz. O şekilde bir şey olacak ve bu dünyayı krallar gibi yaşasan da çöpçü gibi yaşasan da hiçbir manası kalmayacak. Eğer yoksa zaten bu dediğim gibi olacak ama varsa kaybetmekten iyidir yani kazanmak. Yani bu şeytanın vesvesesi evet ama yine de aklında büyük bir yer oluşturuyor. Hz. Ali’nin bu sözüyle de o boşluğu dolduruyorum.”*

E4, bu sorgulamayı yaptığını, çıkmaza düştüğünü düşündüğü durumlarda ibadetlerle bu sıkıntının altından kalktığını şöyle ifade etmiştir: *“Mesela neden böyle bir din var? Acaba yok mu? Acaba doğru din mi? o şekilde düşündüğüm zaman mesela kendimde bir eksiklik varmış gibi hissediyorum. Aynı arkadaşımızın dediği gibi şeytanın vesvese verdiğini düşünüyorum. Kendimde bir eksiklik arıyorum. Diyorum acaba ben neyi eksik yaptım? Ben acaba doğru yoldan ayrılıyor muyum? Acaba ibadetlerimi düzgün mü yapmıyorum? Dinimi güzel mi yaşamıyorum? O şekilde*

kendimi düşünüyorum. Bir abdest alıp Kur'an-ı Kerim okuyorum. Bir namaz kılıyorum. Öyle kendimi ferahlatıyorum.”

K11, sorgulamalar neticesinde imanının daha da tazelendiğini ve kuvvetlendiğini şöyle anlatmıştır: *“Ben küçükken çok sorardım kendime. Neden yaratıldım? Mesela neden bu ailedeyim? Neden bu şekildeyim? Mesela neden İslâm? Bu soruları çok sorardım. Daha çok ibadetlerime çok yoğunlaştığım dönemlerde oluyor, vesvese diyoruz buna. Bu soru çok geliyor. Yani inanıyorum ama neye inanıyorum? Çünkü çok böyle geniş kapsamlı bir şey ve inanacağım aslında birçok şey var. Gözümle gördüğüm, hissettiğim de aynı şekilde. Ama böyle şey oluyorum, vesvese işte ve böyle bazen gerçekten kendimi çok kötü hissettiğim, acaba tamamen bütün kalbimle inanmıyor muyum? Diye işte bana bu gelen soru beni tedirgin de ediyor. Ama sonradan daha iyi bir imanla mı diyeyim, daha iyi bir teslimiyetle inanmaya daha çok böyle şey oluyorum. Bağlanıyorum yani tamamen.”*

Öğrencilerden bir kısmı, sorgulamanın insanı taklîdî imandan tahkiki imana ulaştıracağını belirtmiş, iki öğrenci ise bunun Allah'ın da istediği bir durum olduğunu vurgulamıştır. (K1, E14)

Öğrencilerde şekillenen bu anlayışın Hz. Peygamber ile ashap arasında geçen bir diyaloga dayandığı söylenebilir: *“Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ashab-ı kiramdan bazıları gelerek şöyle demişlerdi: 'Kimimizin aklından bir kısım vesveseler geçiyor, normalde bunu söylemenin günah olacağı kanaatindeyiz.' Hz. Peygamber (s.a.s.) 'Gerçekten böyle bir korku duyuyor musunuz?' diye sormuş, oradakiler de 'Evet!' deyince, 'İşte bu (korku) imandandır (akla gelen vesvese de zarar vermez).’ Buyurmuştur.”⁷²*

Öğrencilerden alınan cevaplara bakıldığında Yaratıcı'nın varlığına dair yapılan sorgulamaları tetikleyen birden fazla faktör olduğu göze çarpmaktadır. Katılımcıların aldığı dinî eğitim, edindikleri bilgiler, popüler kültürün ya da modern dönemin bilgi anlayışı ile klasik dinî bilgi arasındaki farklılıklar öğrencilerin Yaratıcı hakkında

⁷² Müslim, İmân, 209 [132]

zaman zaman şüphe duymalarına, Yaratıcı'nın varlığını sorgulamalarına sebebiyet vermiştir.

Katılımcıların yaşları değerlendirildiğinde ergenlik sürecinde oldukları anlaşılmaktadır. Bu dönemin ise dinî inanç ve düşünce düzleminde bir kararsızlık, şüphe duyma, sorgulama gibi süreçleri beraberinde getirdiği söylenebilir. Yaşanan bu sürecin neticesinde bir dinî kimlik inşa edilirken dini bilinç de gelişir.⁷³ Yetişkinliğe atılan bir adım olarak ergenlik dönemi aynı zamanda zihinsel olgunluğun gerçekleştiği dolayısıyla daha önce öğrenilen dinî bilgilerin inanç ve ibadet yönünden şüphe ile karşılaşılıp sorgulandığı bir dönemdir.⁷⁴ Dinî tutum ve değerler karşısında kendi konumunu belirlemeye çalışan bir ergen, zaman zaman yaptığı sorgulamalardan ise pişmanlık duyup bir dinî şüphe içerisinde olduğu için sıkıntı duymaktadır. Ancak bu durum, içinde bulunduğu dönem itibariyle doğal bir süreçtir.⁷⁵ Katılımcıların ifadelerinde de bu sorgulamalardan rahatsızlık duydukları görülmektedir. Fakat edindikleri dinî bilgilerle bu sorgulamalara mantıklı ve rahatlatıcı cevaplar ürettikleri gözlemlenmiştir. Öğrencilerin Yaratıcı'nın varlığına dair yaptıkları sorgulamaların mahiyetini kavrarken Yaratıcı'ya karşı insanın kendini neden muhtaç hissettiği hususundaki görüşlerini anlamak önem arz etmektedir.

3.2.3 Yaratıcı'ya İhtiyaç Duyma Hususundaki Yaklaşımlar

Öğrencilere, “Bir insanın Yaratıcı'ya ihtiyaç duymasının sebebi sizce ne olabilir?” diye sorulmuş, araştırmaya katılan öğrencilerden on sekizi soruya cevap vermiştir. Buna göre, bazı öğrenciler Yaratıcı'ya ihtiyaç duymanın fitrî bir durum olduğunu ifade ederken, bazı öğrenciler insanın aciz bir varlık olduğunu her daim Allah'ın yardımına, gözetimine ihtiyaç duyduğunu söylemiş, bazı öğrenciler ise, hayata dair sorgulamaların cevabını Yaratıcıda bulduklarını belirtmiştir. Bir öğrenci ise, dünyadaki herkesin Yaratıcı'ya ihtiyaç duymadığını söylemiştir.

⁷³ Celal Çayır, “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”, *Bilimname: Düşünce Platformu* 27/2 (2014), 64.

⁷⁴ Hayati Hökekleli, *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din* (Dem Yayınları, 2009), 64.

⁷⁵ Asude Coşkunsever, “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”, *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (Haziran 2022), 59.

K9, “Doğuştan gelen bağlanma duygusunun Yaratıcı’ya ihtiyaç duymanın bir sebebi olduğunu ifade ederken, E1,“Hayatımızı şekillendirebilmek ve bir düzene sokabilmek için ve hayattan zevk alabilmek için Yaratıcı’ya ihtiyaç duyuyoruz. Mesela Allah’a inanmayan ülkelerde intihar oranları çok fazla. Çünkü zaten oralar biraz daha zengin ülkeler. Adam hayatında her şeyi yapmış her istediğini yapmış hiçbir eksiği kalmamış ama hala daha bir eksiklik duyuyor. Her şeyi tatmış bir ölümü tatmamış ve intihar ediyor. Bu da çok kötü bir durum. Bunun için Yaratıcı’ya ihtiyaç var” diyerek Yaratıcı’ya duyulan ihtiyaç ile hayatı anlamlı yaşama ihtiyacı arasındaki bağı vurgulamıştır. Hayatın anlamı, değeri ve düzene sokulması için Yaratıcı’ya ihtiyaç olduğuna dikkat çeken öğrenci, Yaratıcı’dan gaflet içinde olan zenginliklerin insanı kalbi huzura ulaştırmadığını ve bundan dolayı birçok insanın hayatına son verdiğini belirtmiştir. Öğrenci Allah’a iman ile kalbi itmi’nân arasında sıkı bir ilişki olduğuna dair ayetlerle uyumlu bir değerlendirme yapmıştır. “Dikkat edin. Kalpler ancak Allah’ın zikri ile tatmin olur/huzur bulur.”⁷⁶

K2; “Biz insanız biz sorgulayan varlıkları. O yüzden varlığı sorguladığımızda “Bu dünya nasıl oluştu? “Bu evren nasıl oluştu?” dediğimizde belki bir yere kadar evrim teorileri işte ne bileyim Big Bang⁷⁷ patlamaları falan bu şekilde açıklanabiliyor ama en başa gittiğin zaman bir sonuca bence ulaşamıyorsun bilimsel anlamda. O yüzden nasıl bir sonuca ulaşabilirim diye düşündüğün zaman bunu bir Tanrıdan başka kimse yapmış olamaz demek bence en doğrusu. Yani bu kadar mükemmel bir sonuç var; bir döngü var. Yani her şeyde en küçük varlıktan böyle en büyüğe kadar. Bunu ancak Tanrı yapmış olabilir. Yani tesadüfen olmuş olabilecek bir şey değil bence.” Diyerek özelde yaratılışın nasıl başladığı, insanın ve kâinatın nasıl meydana geldiği şeklindeki cevabını bulamadığımız soruların, Yaratıcı’ya ihtiyaç duymaya yönelttiğini ifade etmiştir.

E15 ise, hayatta herkesin Yaratıcı’ya ihtiyaç duymadığını şöyle belirtmiştir: “Aslında her insan Yaratıcı’ya ihtiyaç duymuyor. Kendisinden üstün bir varlık arayan insanlar çok değil bu hayatta. Belli bir kesim tabii ki de var.” Bir kimse Yaratıcı’ya ihtiyaç duymadığını iddia edebilir. Ancak bu durum gerçek manada insanın ihtiyaç

⁷⁶ Ra’d 13/28.

⁷⁷ Evrenin oluşumuna yönelik ortaya konulan kozmolojik teori, büyük patlama.

sahibi olmadığı anlamına gelmemektedir. Allah'ın insana sunduğu türlü nimet, ikram ve yardıma karşı kişinin gaflet içinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Kur'an'da “*Kesinlikle hayır. İnsan kendini müstağni görmek istediği zaman azgınlık eder. Halbuki dönüş ancak Rabbinedir.*”⁷⁸ ayetinde bu tür insanlara dikkat çekilmiştir. Ayrıca yine Kur'an-ı Kerim'de belirtildiği üzere rahat zamanda Allah'ı unutan ve ihtiyaç duymayan nice insanlar, sıkıntıya düştükleri zaman Allah'a sığınmakta ve O'ndan kurtuluş ummaktadır.⁷⁹

Katılımcılar, kişinin Yaratıcı'ya ihtiyaç duymasının hem kendini hem de dünyayı/kâinatı anlama çabasının bir sonucu hem de fitri bir gerçeklik olduğunu ifade etmişlerdir. İslâm âlimleri de bu meseleyi insan ve Yaratıcı ilişkisi bağlamında değerlendirirken, durumu hem ontolojik hem epistemolojik hem de insanın fitratı bağlamında ele almışlardır. Örneğin Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) göre insan en başta var olabilmek için bir Yaratıcı'ya muhtaçtır. Allah insanı yaratmış, onu türlü nimetlerle donatmıştır. Allah'ın verdiği nimetin yokluğu insanın helaki ile sonuçlanır. Allah'ın insana verdiği nimetleri saymak ise mümkün değildir ve insan nimetlere ve nimetleri verene muhtaçtır.⁸⁰ Mâtürîdî'ye (ö. 333/944) göre ise, Allah'ı tanımak ve O'na mecbur hissetmek ontolojik bir ihtiyaçtır. Zira insan akli ile bu ihtiyacı idrak eder ve aklını doğru kullandığında Allah'a yönelir. Ayrıca bu yönelim, yalnızca akli ve ruhsal bir ihtiyaç değil bilgiye dayanan da bir zorunluluktur.⁸¹ Eş'ârî'ye (ö.324/ 935-36) göre de insan, sınırlı ve sonradan yaratılmış olması münasebetiyle muhtaç bir varlıktır. İnsan varlığını sürdürebilmek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bir Yaratıcı'ya muhtaçtır. Eş'ârî'nin kesb teorisi de insanın her daim Allah'a muhtaç olduğunu destekler niteliktedir. Kişi fiillerini kesbedebilir ancak fiilin yaratılması Allah'a aittir. Bu teori gereği insan bağımsız bir kudrete sahip olmadığı için her zaman Allah'a muhtaçtır.⁸²

Bu bilgilerden hareketle, bazı İslâm âlimlerinin görüşleri ile öğrencilerin Allah'a ihtiyaç duyma yönündeki düşüncelerinin uyumlu olduğu söylenebilir.

⁷⁸ Alak 96/6-8.

⁷⁹ Bkz. Lokman 31/32. Ankebut 29/65.

⁸⁰ İmam Gazzâlî, *İhyâu Ulûmi'd- Dîn* (Ravza Yayınları, 2024), 8/34-36.

⁸¹ Ebu Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l Kur'an*, ed. Yusuf Şevki Yavuz, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017), 1/66-68.

⁸² Murat Kaş, “Eş'ârîlik Ekolü”, *İslam Düşüncesinde Teoriler Metafizik*, ed. Ömer Türker (İstanbul, 2023), 1/85.

Transhümanizme göre, bir Yaratıcı'ya veya dine ihtiyaç duymak, insanın ölüm gerçeğiyle yüzleşmesi veya genetik olarak sahip olduğu sınırlılıklardan kaynaklanmaktadır. Teknolojik müdahalelerle bu problemleri ortadan kaldırmayı amaçlayan transhümanizm, insanın Yaratıcı ile ilişkisini sınırlı bir dayanakla ele almaktadır. Oysa insan, maddi ve manevi olmak üzere iki yönlü bir varlıktır. İnsanın yalnızca maddi yönüne dayanarak Yaratıcı'ya ihtiyaç duymayacağını iddia etmek, onun manevi yönünü ihmal etmek anlamına gelir. Aynı zamanda katılımcıların ihtiyaç duydukları Yaratıcı'ya karşı kendilerini hangi açılardan sorumlu hissettiklerini anlamak, insan-Allah ilişkisi açısından durdukları noktayı belirlemek bakımından faydalı olacaktır.

3.2.4 Yaratıcı'ya Karşı Sorumluluk Duygusu

Araştırmaya katılan öğrencilere “Yaratıcı'ya karşı kendinizi herhangi bir konuda sorumlu hisseder misiniz?” diye sorulmuş, yirmi öğrenci soruyu yanıtlamıştır. Öğrencilerin birçoğu verilen nimetlere bir şükür olarak ibadetler hususunda Yaratıcı'ya karşı kendisini sorumlu hissettiğini söylemiştir.

K2, Allah'ın emir ve yasaklarını yerine getirmenin zaten kulluğun bir neticesi olduğunu, Allah'ın verdiği tüm nimetlere şükretme yolunun ancak O'nun emirleri ve yasaklarına riayet ederek, Allah'a bağlılığını ifade edecek ibadetlerde bulunmak olduğunu ifade etmiştir. “*Hissediyorum çünkü hem bize verdiği lütuflardan dolayı emir ve yasaklar ayrı bir şey onu zaten yapman gerekiyor. Ama onun haricinde de bence tekrardan bir ibadet gibisinden veya bir teşekkür amaçlı bir şeyler yapılmalı. Çünkü zaten en başında Allah sana bir can vermiş yani bunun için de bir teşekkürde bulunmalısın ve bunu ibadetle sınırlamak da bence biraz az kalabilir.*” Burada öğrencinin ibadetle ilgili bakış açısına bir ekleme yapmak faydalı olacaktır. İbadet namaz, oruç, hac gibi kulluk vazifeleri ile sınırlı değildir. İbadet, “İnsanın Allah'a sevgi, saygı ve bağlılığını göstermek ve Onun hoşnutluğunu kazanmak amacıyla ortaya koyduğu davranış biçimleri demektir.”⁸³ Dolayısıyla Allah'ın hoşnutluğunu

⁸³ İlyas Çelebi- Bekir Topaloğlu, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İsam / İslam Araştırmaları Merkezi, 2022), 157.

kazanmak üzere ortaya konulan her türlü duygu, düşünce ve tutumu ibadet kapsamında değerlendirilmelidir.

Öğrenciler genel olarak, insana bir amaç yükleyip değer veren (E16), onu kusursuz yaratan (E14) ve türlü nimetlerle donatan bir varlığa karşı sorumlu olduklarını, ayrıca Allah'a olan inancın bir göstergesi olarak da ibadet edilmesi gerektiğini (E10) ifade etmişlerdir. *“Evet, sorumlu hissederiz. Çünkü o bizi bir yarattı. Bir amaç uğruna bu dünyaya getirdi. O'nun bize verdiği görevleri, ibadetlerimizi yerine getirmeliyiz.”* (E16)

İnsan dünyada sorumluluk duygusu içerisinde hareket eden akıl ve irade sahibi yegâne varlık olarak bazı değer ve hassasiyetler taşır. İnsanda var olan inanma duygusu, onu aşkın bir varlığa karşı sorumlu hissetmeye yöneltir.⁸⁴ Bu noktada alınan cevaplardan, katılımcıların inandıklarını söyledikleri bir varlığa karşı kendilerini sorumlu hissettikleri görülmektedir. Öğrencilerin Yaratıcı'ya karşı sorumluluk bilincinin kelâmî gelenekle ne derece yakın olduğunu belirlemek açısından bazı İslâm âlimlerinin Yaratıcı'ya olan sorumluluklar hususunda ortaya koyduğu görüşleri ele almak gerekmektedir. Örneğin Gazzâlî, insanın Yaratıcı'ya karşı en temel sorumluluğunun Allah'ı tanımak olduğunu, O'nu tanımanın ve Allah'a itaat etmenin aklen ve şer'an vâcip olduğunu ifade etmiştir.⁸⁵ Mâtürîdî, kişinin faydalandığı her olanak karşılığında Allah'a şükretmesi lazım geldiğini, Allah'a karşı itaat, saygı ve sevginin gösterilmesi, kişinin Allah'ın hoşnutluğunu kazanmak amacıyla bir sorumluluk bilinciyle hareket etmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁸⁶ Katılımcıların Allah'a karşı kendilerini sorumlu hissetmeleri, bu sorumlulukların ancak şükür ve ibadet yoluyla yerine getirilebileceğini, Allah'ın sevgisini ve hoşnutluğunu kazanmak gerektiğini ifade etmeleri, İslâm âlimlerinin Allah'a karşı yerine getirilmesi gereken sorumluluk anlayışı ile bütünleşmektedir.

Buraya kadar öğrencilerin din algısı, inanç yapıları, Yaratıcı'ya dair görüşleri genel hatlarıyla anlaşılmaya çalışılmıştır. Bundan sonraki sorular pozitif bilimin

⁸⁴ “Sorumluluk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 05 Mayıs 2025).

⁸⁵ İmâm Gazâlî, *İhyâu Ulûmi'd- Dîn* (Ravza Yayınları, 2024), 1/468.

⁸⁶ Fatih Kurt, “Mâtürîdî Düşüncede İbadetlerin Hikmetleri”, *İlahiyat Akademi* 18 (2023), 40.

sunduğu olanaklar ve transhümanizmin iddiaları doğrultusunda öğrencilerin inanç yapılarının ne şekilde etkilendiğini anlamaya yöneliktir.

3.2.5 Teknoloji ile Yaratıcı'ya Bağlılık Arasında Kurduğu İlişkiye Dair Görüşler

Katılımcılara, “Teknolojinin ilerlemesi ile Yaratıcı'ya olan bağlılığın azalması arasında bir ilişki kurulabilir mi?” diye sorulmuş, yirmi öğrenci sorulan soruya cevap vermiştir. Cevap veren öğrencilerden, altısı Yaratıcı'ya bağlılığın azalacağını ifade ederken, diğer öğrenciler kişinin teknolojiyi kullanım durumuna göre Yaratıcı ile O'na yakınlığın olumlu veya olumsuz yönde etkileneceğini ifade ederek bir genelleme yapmaktan kaçınmıştır.

Teknolojinin Yaratıcı'ya olan bağlılığı azalttığını söyleyen E10, teknolojinin insanın zamanını alan, kişinin düşünmesine engel olan bir sürece götürdüğünü şu şekilde vurgulamıştır: “Telefon gibi, sosyal medya falan. Bu tarz şeyler insanın zamanını dolduruyor, alıyor. Bu yüzden insanın düşünme fırsatı, sorgulama fırsatı olmadığı için VR gözlükleri⁸⁷ çıktı hocam, onu gözümüze bir takıyoruz dünyayla ilişkimiz kalmıyor. Saati göremiyoruz, oradan film, her şeyi yapabiliyoruz hocam. Bu şekilde ibadetlerimiz aksayabilir.”

E3, teknolojinin ilerlemesiyle, ulaşılan gerçek bilginin kişinin kendi inancı doğrultusunda yorumlamasıyla ile Yaratıcı'ya olan yakınlığın artma veya azalma durumunu şöyle ifade etmiştir: “Hocam inanan insanlar, kumaşı sağlam olan insanlar diyeyim daha çok inanır. İnanmayanlar daha çok inanmaz. Kur'an-ı Kerim'de anlayamadığımız ayetler olabilir mesela. Gün geçtikçe bunları anlayabiliyoruz. 2000 yıl sonra çıkabilir o ayetin hükmü. Öyle teknoloji ile artabilir. Bazıları da onu çürüttüm bunu çürüttüm diyebilir. O zaman azaltabilir.”

K10 ise, teknolojinin insana doğru bilgiye ulaşma yollarını kolaylaştırdığını ve bu durumun Yaratıcı'ya yakınlık açısından bir avantaj oluşturacağını şöyle söylemiştir: “Yani tabii ki kurulabilir. Olumlu etkisi şöyle, şimdi insanlar daha bilinçli. Gerçekten

⁸⁷ Sanal gerçeklik gözlüğü, kullanıcıların fiziksel ortamdan bağımsız olarak, bilgisayar tarafından oluşturulan üç boyutlu sanal bir dünyayı görsel ve işitsel olarak deneyimlemelerini sağlayan etkileşimli bir teknolojik cihazdır.

sosyal medyayı, internet sitelerini vesaire doğru kullanan insanlar çok oluyor. Eskiden kulaktan dolma bir şey duyuyorlardı. Ona göre doğru mu yanlış mı sorgulamadan herkes doğru kabul edip bunu yapıyordu. Ama şimdi 190'ı arayabiliyorsunuz her saatte bir sürü bir şey yazdığınızda internette bunun hakkında size bir sürü şey geliyor ve bence doğru inancı aslında bu sağlıyor biraz da. İnsan daha sorguluyor. Daha neyin nereden geldiğini, neden geldiğinin farkında. Ama olumsuz yönleri de bu tamamen sizin nasıl kullandığınıza bağlı.”

Teknoloji, hayatın birçok alanına nüfuz etmekte ve yaşanan değişimlerle hem bugünü hem de geleceği etkilemektedir. Geniş etki alanına rağmen, teknoloji hayatı kolaylaştıran bir araç olarak görülmeye devam ettiği sürece, olması gereken pozisyonunu koruyacaktır. Ancak zaman içinde bilimin hızlı ilerleyişi, hayatı kolaylaştıracak imkânlar sunması ve hastalıkların tespiti ile iyileştirilmesi konusundaki yenilikler, din veya dinin değerlerine karşı bir olgu olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Oysa ki, hayatın bu dinamik ve değişen koşulları içinde insanın din, değer, ahlâk ve hukuk gibi sabiteleri olan güvenli bir limana ihtiyacı vardır. Pozitivizmin etkisiyle dine ve değerlere gerek kalmadığı, yeni koşulların yeni değerleri de beraberinde getirmesi gerektiği ifade edilse de din, tarih boyunca mevcut ağırlığını muhafaza edebilmiştir. Hatta bugün, teknolojinin sunduğu imkânlar, dinin argümanlarını destekleyecek bir araç olarak kullanılmaya elverişli görülmektedir.⁸⁸ Öğrencilerin özellikle teknolojinin sunduğu imkânların, dinin anlaşılması güç meselelerine yardımcı olabileceği iddiası bu düşünceyi destekler niteliktedir. Fakat burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus bulunmaktadır. Dine ilişkin her türlü sorunun cevaplanabildiği dijital ortamlar, aynı zamanda dinin ve manevi değerlerin bir pazarı olarak kullanılabilir. Ayrıca bu ortamlar farklı din anlayışlarının, sataşmaların, gruplaşmaların yaşandığı bir yapı haline gelebilmektedir. Bu tür platformlardan din ile ilgili bilgi edinirken dinin bir sömürü ve propaganda aracına kolaylıkla dönüşebileceği akıldan çıkmamalıdır.⁸⁹ Dinin doğru ve asıl kaynaklarına yönelme konusunda hassasiyet gözetilmelidir.

⁸⁸ Acar, “Din ve Teknoloji Etkileşiminde Yapay Zeka ve Transhümanizm’e Yaklaşımlar”, 5.

⁸⁹ Ahmet Dağ, “Dijitalleşme- Yapay Zekâ- Transhümanizm Bağlamında Din ve Dindara Dair”, ed. Muhammed Kızılgeçit vd. (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), 179.

3.2.6 Kötülüklerin Azaldığı Bir Dünyada Yaratıcı'ya Olan İhtiyaç

Öğrencilere, “Teknolojik müdahalelerle insanın duygusal ve zihinsel olarak geliştirilmesi dünyada var olan kötülöklere engel olur mu? Bu durum Yaratıcı'ya olan ihtiyacı azaltır mı?” diye sorulmuş, araştırmaya katılan on altı öğrenci soruyu yanıtlamıştır.

Öğrenciler soruyu cevaplarırken öncelikle kötülük mefhumu üzerinde durmuşlardır. Ayrıca insanın gelişmesine yönelik yapılan müdahalelerin iradeyi ortadan kaldıracağını vurgulamışlardır. Çoğunlukla kötülüğün kişisel ve göreceli olduğunu, ortadan kalkmasının mümkün olmadığını söylemişler, ancak böyle bir durumun mümkün olduğu düşünöldüğünde, Yaratıcı ile ilişkinin olumsuz yönde etkilenebileceğini ifade etmişlerdir.

E11, kötülüğün mahiyetinin ancak Allah'ın belirlemesiyle bilinebileceğini, kötülüğün ortadan kalkmasının ise mümkün olmadığını şöyle ifade etmiştir: *“Benim Allah inancım da aslında burada başlıyor. Neyin iyi olduğu (meselesinde) kendi için iyidir, başkası için kötüdür, başkası için kötüdür, kendi için iyidir. Bunları tamamen bilen sadece bir kişi var. O da Allah. Allah inancı burada başlıyor. Doğruluğunu veya yanlışlığını bir çip veya başka bir şeyle insan bilemez. Çünkü kelebek etkisi dediğimiz olayda belki bana kötü oldu, başkasına kötü oldu, ikinci kişiye kötü oldu ama üçüncüsünün hayatı mutlu olur.”*

Burada öğrencinin kötülüğün kaynağına yönelik ortaya koyduğu görüş önemlidir. Nitekim İslam âlimleri hükümlerin kaynağı olarak Allah'ın hakîm olması üzerinde ittifak etmekle birlikte husûn ve kubûh vasfını bilme hususunda görüş ayrılıkları yaşamışlar, insan aklının dünya ve ahirette yararına olan şeyleri tespit etme gücü var mıdır? gibi meseleler üzerinde fikir beyan etmişlerdir. Örneğin husûn ve kubhün itibarî/göreceli bir şey değer olduğuna dikkat çeken Seyfeddin Âmidî'ye (ö. 631/1233) göre hüküm koyacak tek varlık Allah'tır ve insan eşyanın mahiyetini

kavrama konusunda yeterli bir aklî olgunluğa sahip değildir. Dolayısıyla bir şeyin iyi veya kötü olması ancak Allah'ın bildirmesi ile anlaşılabilir.⁹⁰

E8, bu tür bir müdahalenin insanı çok daha yetkin yapacağını ve Yaratıcı'ya olan bağlılığını azaltacağını şöyle anlatmıştır: “*Bence Yaratıcı'ya olan inancı azaltır hocam. Çünkü o duyguyu veren Yaratıcı eğer o duyguları vermek bizim elimizde olursa, (Yaratıcı'ya bağlılık) azalır. Çünkü ben bir şey değiştirebiliyorsam bir şey yapabiliyorsam Yaratıcı ne yapacak?*” Her ne kadar teknolojinin gelişmesiyle birlikte insanlar bazı şeyleri değiştirme imkânına sahip olsalar da bu değişim Allah'ın verdiği imkânlar çerçevesinde ve sınırlı bir düzeyde gerçekleşebileceğinden, Yaratıcı'ya duyulan ihtiyaç hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmayacaktır. İnsanların ulaştığı bu teknolojik güç istiğna psikolojisine insanları düşürebilecek bir imtihan olarak değerlendirilebilir. Firavun da ulaştığı ve sahip olduğu güce aldanarak “*Ben sizin en yüce Rabbinizim.*”⁹¹ diye iddia etmesi, Nemrud'un “*Ben de diriltir ve öldürürüm*”⁹² demesi ibretlik tarihi sözler ve olaylar olarak Kur'ân'da hatırlatılmaktadır. Ayrıca şeytanın telkinleriyle insanların Allah'ın yaratmasını değiştirecekleri ve bu tür insanların hüsrana uğrayacakları da Kur'ân'da haber verilmiştir.⁹³

E3, insanın imkânları/olanakları arttıkça Yaratıcı'ya olan bağlılığın azalacağını şu şekilde vurgulamıştır: “*İnsan güçlendikçe bunun da tarihte bir sürü örneği var Yaratıcıdan uzaklaşıyor. Mesela Peygamberimiz zamanında yaşayan biri vardı adını hatırlamıyorum. Çok fakirdi Peygamberimizden dua istiyor işte zengin olayım zekâtımı vereceğim diye. Peygamberimiz olmaz diyor. Bu daha hayırlı senin için diyor. Adam çok ısrar edince Peygamberimiz dua ediyor. Adam çok zengin oluyor. Önce vakit namazlarına gitmiyor. Sonra zekât memurlarını gönderiyor Peygamberimiz. Adam geri çeviriyor zekât memurlarını. Zekât vermiyor. Sonra zaten ayet geliyor. Adamın zekâtını almıyorlar.*” Sa'lebe kıssasına atıfta bulunan öğrenci, zekât gibi yollarla şükürü yerine getirilmeyen maddi imkânların, bireyleri nankörlüğe ve hüsrana

⁹⁰ Vezir Harman, *Seyfeddin Âmidî'nin Kelâm Sisteminde Usûlü'd-dîn ve Usûlü'l-fikh İlişkisi* (Ankara Üniversitesi, 2012), 143.

⁹¹ Nâzi'ât 79/24.

⁹² Bakara 2/258.

⁹³ Nîsâ 4/119.

sürükleyebileceğini ifade etmiştir.⁹⁴ Ancak maddi imkânlarla sahip olan her birey, bu nimetlerin şükürünü gereği gibi eda edebilirse, bu durum hem dünyevî hem de uhrevî açıdan kişinin değer ve derecesini artıracaktır. Zira Hz. Süleyman, Cenab-ı Hak'tan kendisinden sonra kimseye nasip edilmeyecek bir mülk ve saltanat vermesini dilemiş ve ona bu isteği verilmişti.⁹⁵

K11, kötülüğün hiçbir zaman ortadan kalkmayacağını ancak kalktığı takdirde Yaratıcı ile ilişkinin zayıflayacağından şöyle bahsetmiştir: *“Hocam ben içsel nefsi duyguların köreleceğini düşünmüyorum. Yani insan sonuçta onun üzerine yaratılmış bir şey. Ve nefis var ve bence Allah'ın bize verdiği en büyük imtihan nefsimiz. O yüzden onların körelebileceğini asla düşünmediğim için dünyada işte kötülük kavramı kalkabileceğini de düşünmüyorum. Kalkarsa da zaten arkadaşlarımın dediği gibi hepsine çok katılıyorum. Hiçbir anlamı olmaz.”*

K12, kötülüğün ortadan kalkmasının mümkün olmadığını ifade ederken Yaratıcı ile ilişkiyi şöyle değerlendirmiştir: *“Bence (kötülük tamamen ortadan) kalkmaz. Bu duyguların kalkması ve insan olmanın da pek bir anlamı kalmaz. Çünkü o duygular sayesinde biz yaşıyoruz bu hayatı. Daha da büyük kaos çıkabilir. Şu an nasıl bir şey olduğunu düşünemiyorum ama onun eksikliğini de çok fazla hissederiz diye düşünüyorum. Biz şu an kötü olanlarla iyi olanlar arasında bir seçim yapıyoruz ve eğer kötü duygularımız, işte bunlar elimizden alınırsa yani ben bir seçim yapmayacağım için yani artık iyi- kötü kavramı da kalmaz. Herkes iyi olduğu için iyi olmanın da bir anlamı kalmaz. Yaratıcı'ya olan bakış açısı da bence değişir yani. Sonuçta herkes iyi ve neye göre mesela öbür dünyada, neye göre cennete ya da cehenneme gideceğiz, neye göre ödüllendirileceğiz, cezalandırılacağız. Yani bunlar değişir.”* Kötülüğün ortadan kalmasıyla insanın en önemli özelliği olan iradenin ortadan kalkacağını hatırlatan öğrenci, irade ile irtibatlı mükafat ve ceza sisteminin anlamsız hale geleceğini belirtmiştir. Zira insanın mükafat veya cezayı hak etmesinin temelinde, iradesiyle iyilik ve kötülük arasında yaptığı tercih olduğuna dikkat

⁹⁴ Kadir Paksoy, “Sa‘lebe Hadisinin Sened ve Metin Açısından Tenkidi”, (ts.), 64.

⁹⁵ Bkz. Sa‘d 38/35.

çekmiştir. Öğrencinin bu yorumu Ehli sünnetin kader anlayışıyla genel anlamda uyumlu bir değerlendirmedir.

Kötülük problemi, tarih boyunca üzerinde en çok tartışılabilen mefhumlardan biridir. Bu problem, düşünce tarihinin her döneminde din, ahlâk, bilgi felsefesi gibi birçok alanın ışığında anlaşılmaya çalışılmıştır. Özellikle kötülük meselesi üzerinden dîni sorgulayıp şüpheye düşme, inkâra gitme gibi durumların söz konusu olduğu söylenebilir. Ancak dindar biri için Allah'a inanç yalnızca kötülük cephesinden ele alınmamaktadır. Nitekim kişilerin Yaratıcı'ya inanmak için birçok kişisel sebebi olabilmektedir.⁹⁶ Bu noktada kötülüklerin azalması ile Yaratıcı'ya olan inanç arasında öğrencilerin nasıl bir bağlantı kurduğuna bakıldığında, Yaratıcı'ya bağlılığı yalnızca sıkıntılı ve zor günlerin bir neticesi olarak gören öğrenciler aradaki ilişkinin bozulacağını ifade ederken, kişinin bolluk, ferah içerisinde olmasının da Yaratıcı'yla olan bağlantısını zayıflatacağını ifade etmişlerdir. Yaratıcı ile ilişkinin zedelenmeyeceğini düşünen öğrenciler ise konuyu kötülüğün kalkmasının imkânsızlığı üzerinden değerlendirmişlerdir.

Katılımcıların cevapları doğrultusunda öncelikle “kötülüğün zorunluluğu” meselesini ele almak gerekmektedir. Bu noktada insanın yaratılış amacına ve varlıklar içerisinde mükemmel nitelikte yaratılan insanın imtihan edilmesinin üzerine bir değerlendirme yapılabilir. İnsanın özgür seçimi ile iyiye yönelmesi, ahlâken olgunlaşp kemâle ermesi açısından içerisinde kötülüklerin, türlü ıstırapların bulunduğu bir dünyada olması Yaratıcı'nın hikmeti ve tercihidir. Kişi bu noktada Allah'ın niçin böyle bir dünya yarattığını sorgulamak yerine, kendisine verilen imkânlar ölçüsünde iyiye ve güzeli seçerek yaşamaya gayret göstermelidir.⁹⁷ Ayrıca, Kur'an-ı Kerim'deki Hz. Mûsa ve Hızır⁹⁸ kıssasına bakıldığında, Hızır'ın çocuğu öldürmesi, geminin delinerek batırılması gibi hadiseler görünürdeki kötülük imajından farklı bir arka planı barındırmaktadır. Kıssada hakikate dair her türlü sonuca duyular aleminden hareketle ulaşamayacağı, bilakis görünürdeki kötülüklerin bazı hayırların, iyiliklerin sebebi

⁹⁶ Zeki Özcan - Tuğba Çam, “Kötülük Problemi Neden İmana Engel Değildir?”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (2019), 63.

⁹⁷ Metin Özdemir, “Günümüz Kelâm Problemleri”, *Kelâm El Kitabı*, ed. Şaban Ali Düzgün (Grafiker Yayınları, 2019), 514.

⁹⁸ Kehf 18/66-82

olabileceği vurgulanmıştır. Nitekim Kur'an'a göre Allah kullarına zulmedici değildir.⁹⁹ Bunun yanı sıra, İslâmi gelenekte kötülüklerin azalması, Allah'a yakınlığı artıran bir şükür sebebi iken; artması, içinde hikmetler barındıran bir mefhum olarak değerlendirilebilmektedir.

Katılımcılara, “Genetik hastalıkların önlendiği, yaşlanmanın ortadan kalktığı, ölümsüzlüğün vaat edildiği bir dünyada Yaratıcı fikrine nasıl bakarsınız?” diye sorulmuş, soruya yirmi üç öğrenci cevap vermiştir. Öğrencilerin verdiği cevaplar incelendiğinde öncelikle, ölümsüzlüğün imkânsız olduğunu belirtmişlerdir. Böyle bir durum olduğu takdirde hayatın anlamsızlaşacağını, bir kaos ortamı oluşacağını, Yaratıcı'ya inancın azalacağını ya da tamamen ortadan kalkacağını ifade etmişlerdir.

K8, ölümsüzlüğün, hastalığın olmadığı bir dünyada Yaratıcı'ya olan inancın yok olacağını belirttiikten sonra, böyle bir durumda huzursuzluklar yaşanacağı için Yaratıcı fikrinin tekrar devreye girebileceğini şöyle ifade etmiştir: *“Bence öyle bir dünya olsa insanlar olarak bir Yaratıcı'ya ihtiyaç duymayız. Zaten her şeyi bilimle hallederiz mesela hastalıklara müdahale edilse o zaman Allah'a dua etmeyiz ya da ölümsüz oldun başıboş bir şekilde yaşarız. Öyle bir şey olmaz, zor. Sonuçta her insan ölümü tadacak zaten ama aslında biz biraz da bağlanırdık. Çünkü ölümsüzlük olduğu zaman nüfus artışı olurdu ve bu da diğer devletler aracılığıyla daha böyle bir rekabet hâline gelirdi ve onlar da öldürme gibi ve daha birçok felaketler, savaşlar vesaire sırf nüfusu azaltmak için türlü çalışmalar olurdu. Yani insanlar için zor bir dönem olurdu. Aslında o zaman tam Allah'a sığınmamız gereken dönemi olduğunu düşünüyorum.”*

E8, ölümsüzlüğün beraberinde düzensizliği getireceğini bunun da Yaratıcı'nın yokluğuna işaret eden bir gösterge olduğunu şöyle anlatmıştır: *“Öyle bir dünyada hocam nüfus sayısı çok artacağı için çok düzen olmaz. Düzeni sağlayamayan bir Yaratıcı'ya da inanmazdım.”*

E3, bu dünyanın ahiret inancı ile anlamlı olduğunu, hesap, ödül ve cezanın olmadığı düşünüldüğünde Yaratıcı fikrini ortadan kaldıracağını şu şekilde belirtmiştir: *“Mesela ölümsüzlüğün olduğu bir yerde hesap da olmaz. Ölmeyeceğiz ki kim hesap*

⁹⁹ Mikail İpek, “Kur'an'da Kötülük Problemi: Kehf Suresi 66-82. Ayetler Bağlamında”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2024), 32.

soracak? Şu dünyada güçlü bir insansan maddi ve manevi olarak sonsuza kadar yaşamaktan keyif alabilirsin. Bazı durumlar hariç. Zaten cehenneme gitmemek için, cennete gitmek için uğraşılıyor insanlık. Ölmedikten sonra hesaba çekilmeyeceğim.”

E9, ölümsüzlüğün insandaki anlamlı yaşama bilincini elinden alacağını, anlamsız bir hayatın ise ciddi sıkıntılar doğuracağını şu şekilde dile getirmiştir: “Her şey tekrarlandıkça insanın canı sıkılır. Yani öyle bir şey imkânsız bir kere, ölümsüz olsan da sıkılırsın. Her şeyi yapmışsın artık bir amacın kalmaz. Din olmazsa amaçsız kalırsın zaten ölümsüzsün dinin de bir mantığı kalmıyor. Ahirete gitmeyeceksin. Amaçsız kalırsan delirirsin.”

E11, ölümsüzlük olmasa da uzun yaşamının mümkün olduğunu ancak bu düşüncenin de insanı Yaratıcıdan uzaklaştırmayacağını şöyle anlatmıştır: “Uzun yıl yaşamak insanda bence dini olarak fazla bir şey değiştirmez. Çünkü en son öleceğini biliyorsun. İster 10 yıl olsun ister 100 yıl olsun. Çünkü 100 yıl dediğimiz kavram Güneş’in dünyanın etrafını çevirdiği zaman olduğu için aslında biz başka bir gezegene göre daha az başka bir gezegene göre daha çok yıl yaşıyoruz aslında. Yani zaman kavramı olduğu için de Güneş bizi böyle yaşlandırdığı için bizim zamanımızda böyle. Yoksa Hz. Âdem çok daha fazla yaşamış diye biliyoruz biz. Ondan dolayı uzun yaşamının dine bir etkisi olmaz.”

E12 ise, uzun ömrün Yaratıcı’ya olan bağlılığı azaltacağını, fakat Yaratıcı’ya olan ihtiyacı tamamen ortadan kaldırmayacağını şöyle vurgulamıştır: “Bence Yaratıcıyı ortadan kaldırmaz ama tabii etkiler. İnsan uzun yaşadıkça şükürü azalır. Bu yüzden Yaratıcıyı insanlar kısmen unuttur. Ama tam olarak ortadan kalkmaz bence çünkü muhtaçlığı devam eder. Sadece insanı Yaratıcı’ya bağlayan şey ölüm değildir. Bu yüzden tamamen ortadan kaldırmaz.”

K11, uzun yaşam veya ölümsüzlük düşüncesi ile birlikte inanmak ve inanmamak hususunda çok da farklı bir durumda olunmayacağını ve inanç konusunda bir değişimin meydana gelmeyeceğini şu şekilde anlatmıştır: “Ben çok fazla Yaratıcı’nın unutulabileceğini düşünmüyorum. İnançsız olan insanlar şu an bile inanmıyorlardır. Bir insanın ne kadar yaşadığı değil de nasıl yaşadığı önemli bence. O yüzden nasıl yaşarsan öyle devam edersin.”

K12, ölümsüzlüğün olduğu bir dünyada insanın içinde bulunacağı hâlden sıkılıp içine düşeceği buhranı şöyle dile getirmiştir: *“Böyle bir şey olamaz diyemeyeceğim çünkü teknoloji çok ilerliyor ve arka planda göremediğimiz bilemediğimiz çok fazla şey dönüyor. Ama eğer olursa da ölümsüzlük olduğunda bir süre sonra da insanların artık ölelim artık ölmek istiyoruz diyebileceklerini düşünüyorum. Çünkü biz zaten elimizdekiyle yetinmeyen varlıklarız. Şu an ölümsüzlük yok diye ölümsüzlük istiyoruz ama o zaman da tam tersine dönebilir...”*

E10, söz alan arkadaşlarından farklı olarak insanın ölümden korkan bir varlık olduğunu, kendisinin gelecekte uzun yaşama imkânına dair gerekli seçenekleri değerlendirebileceğini şöyle anlatmıştır: *“Ben büyüyünce genetik mühendisi olmak istiyorum. Çalışmalarım arasında da insan yaşamını uzatmak, bir de kansere dair araştırma yapmak istiyorum. Ben insanın ölümsüz olabileceğini düşünmüyorum ama çok uzun ömürde olabileceğini düşünüyorum. Hatta büyüyünce artık mesela diyelim ki yaşlılıkta kansere yakalandım, eğer kansere yakalanıp da belirli bir miktarda param olursa kriyonik beden dondurmaya katılmayı düşünüyorum. Yani ölümden korktuğum için tabii ki. Ahiret inancına da sahibim ama yine de ölümden korkuyorum aslında.”*

Ölümsüzlük, tarih boyunca çözülemeyen ve hayatın gizemi olarak kabul edilen bir mefhum iken, modern bilimin sunduğu imkânlarla çözülebilir bir arıza olarak ele alınmaya başlanmıştır. Bilimin, teknolojinin ilerlemesi insana biyolojik olarak acı veren birçok hastalığın teşhisi ve tedavisinde başarılı bir rol oynaması ile ölümün gizeminin ortadan kalktığı düşünülmüştür.¹⁰⁰ Transhümanistler tarafından ölüm, geri dönüşü olmayan büyük bir trajedi, insanlığın düşmanı olarak kabul edilir. Onlara göre ölüm başa çıkılması gereken teknik bir arızadır.¹⁰¹ Örneğin bir teknolog olan Ray Kurzweil’e (d. 1948) göre biyoteknoloji alanında yaşanan gelişmeler, genleri yeniden düzenleyecek, rasyonel ilaç tasarımı ile hücreler ve dokular yenilenecektir. Bu durum yaşlanma sürecini durdurmaya katkı sağlayacak böylece ölüm kaçınılmaz bir son olmaktan çıkacaktır.¹⁰²

¹⁰⁰ Dağ, “Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm”, 52-56.

¹⁰¹ Can, “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği”, 31 Aralık 2022, 612.

¹⁰² Kurzweil, *İnsanlık 2.0*, 479-481.

Transhümanistlere göre genetik mühendisliği alanında yapılan çalışmalar, kişinin erken ölümüne sebebiyet veren her türlü duruma karşı bağışıklığı destekleyerek vücudun sonsuza dek varlığını sürdürmesini sağlayacaktır. Transhümanistler, nanoteknoloji ve robotik bilimi ile insan vücudunda eskiyen parçaların değişiminin bazı karmaşık protezlerle değiştirilebileceğini ifade etmektedir. Bozulan kollar-bacaklar, deforme olmuş kaslar, işlevini yerine getiremeyen damarlar sentetik ve teknolojik uzun ömürlü alternatifleri ile yer değiştirebilecektir. Nano- robotlar sayesinde insanın bilişsel süreçleri yapılandırılarak hastalıklı organları onarmak ya da değiştirmek mümkün hale gelecektir. Bu müdahaleler sayesinde de insanoğlu sonsuza dek yaşayabilecektir. Ancak öngörüler, teknolojinin ilerlediği oranda insan bedeninin onunla uyumlu hale gelemeyeceği yönündedir. Bu öngörüden hareketle, insan doğasının teknolojik müdahalelere tepki vermesi durumunda alternatif olarak sunulan “sanal ölümsüzlük” fikri doğmaktadır. Transhümanistlere göre insan zihni, bir organ değil yazılım gibi girdi çıktıları olan bir organizasyondur. İnsan bilinci, bilgisayar verilerine dönüştürülerek siber ortama aktarılabilen bir donanıma sahiptir. Onlara göre bir zihni, makinede işlevsel hale getirebilecek bir alt yapı oluşturmak mümkün görünmektedir. Çünkü beyin fizik yasalarına göre çalışan, bilgisayarda modelleme yapılabilecek bir niteliktedir.¹⁰³

Nitekim transhümanistler insanın hem biyolojik olarak hem de sanal yollarla ölümsüzlüğe kavuşabileceğine inanmaktadır. Ancak bazı düşünürlere göre hastalıkların önlenmesi, teşhis edilmesi ya da genom projeleri yoluyla tedavisinin yapılabilmesi yeterli değildir. Çünkü insan hayatı hastalık dışında savaş, cinayet, intihar, doğal felaketler gibi sebeplerle de son bulabilmektedir.¹⁰⁴ Ayrıca ölümsüzlük fikrine yüklenen anlam ve ölümsüzlüğün imkânı üzerinde düşünüldüğünde bu anlayışın İslâmi çerçevede ele alınması elzemdir.

İslâm'da insanın çok uzun bir hayat sürme isteği tabii bir olgu olarak değerlendirilir. İnsanın içinden gelen bu arzuya dur demesi kolay görünmemektedir. Dolayısıyla İslâm bu isteği kınamamış, ölümü reddetme, ahireti yok sayma gibi

¹⁰³ Seyithan Can, “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği”, *Kader* 20/2 (31 Aralık 2022), 614.

¹⁰⁴ Serhat Arvas, *Dijital İşgal ve Transhümanizm* (İq Kültür Sanat Yayıncılık, 2023), 102.

durumlar söz konusu olmadığı müddetçe uzun yaşama yönelik atılan adımları olumlu karşılamıştır.¹⁰⁵

Transhümanizme göre teknolojik imkânlarla kavuşulacak olan ölümsüzlük kavramının kelâmî çerçevede değerlendirilebilmesi için, kadîm- vâcib, hadis-mümkün kavramları bağlamında ele alınması gerekmektedir. Kadîm, öncesi olmayan, kendisi ile hiçbir varlığın bulunmadığı varlığı ifade eder. Ancak transhümanistlerin oluşturmaya çalıştığı ölümsüz insan, gerçek anlamda bir kadîm varlığı temsil etmez. Zira insan öncesi olmayan bir varlık değildir. Bir varlığın kadîm olması, onun yokluğunun düşünülmesini de imkânsız kılar. Bu durumda transhümanistlerin ölümsüz varlık anlayışı, kelâmdaki kadîm varlık anlayışına tekabül etmemektedir. Zira, kadîm varlık hem öncesi olmayan hem de varlığını herhangi bir değişime uğramadan sürdürebilendir.¹⁰⁶ Vâcib ise, var olabilmek için hiçbir yönden hiçbir varlığa muhtaç olmamaktadır.¹⁰⁷ Transhümanistlerin ölümsüz varlık formuna getirmeye çalıştığı insan için böyle bir durum söz konusu değildir. İnsan var olabilmek için bile birçok etkinin bir araya gelmesi gibi bir duruma muhtaçtır.

Kelâm ilmine göre vâcib varlık, mürekkep değildir. İnsan ise, atomlardan meydana gelen mürekkep bir varlıktır. Ayrıca insanın varlığı için başkasına muhtaç olması da onun Vâcib lî- gayrihî olmayacağını göstermektedir. İnsan, İslam kelâmında hâdis ya da mümkün varlık kategorisinde değerlendirilir. Hâdis veya mümkün varlık ise kendi kendine var olamadığı gibi kendi kendine de yetebilen bir varlık değildir ve sonludur. Transhümanistlerin ölümsüz kılmaya çalıştıkları varlık olarak insan, her türlü biyolojik ve teknolojik müdahaleye muhtaç olması bakımından bile Kelâm'daki kadîm varlık anlayışından ayrılır. İslam'da insan için bahsedilen ebedîlik mekânı ahirettir. Cennet, cehennem mekânsal olarak kalıcılığı da Allah'ın takdiri ile. Transhümanistler ise ebedî yaşamı dünyada vaat etmektedir. Ancak İslâm dini için bu dünyada ebedî yaşam mümkün değildir. Yalnız ölümsüzlük adına atılan her türlü adımı insan sağlığına fayda vermesi ve yaşam ömrünü uzatması gibi hususlarda İslam teşvik edici bir pozisyondadır. Bazı İslâm âlimleri bu durumu Allah'ın belirlediği süreye

¹⁰⁵ Sümeyye Saygın, "Kur'an Perspektifinden Uzun Ömür Olgusu", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/1 (30 Haziran 2024), 78.

¹⁰⁶ Yusuf Şevki Yavuz, "Kıdem", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (2022), 1.

¹⁰⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Vücûd", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (2013), 1.

(ecel) müdahale olarak görse de bazılarına göre insan eceli değiştirilebilir niteliktedir.¹⁰⁸

Bazı teologlara göre ise her türlü hastalığa çözüm bulmak adına atılan adımlar, teknolojinin sunduğu imkânlarla sağlığına kavuşan insanlar, insanın acı çekmemesi adına geliştirilen her türlü icat aynı zamanda Tanrı'nın bir armağanı olarak görülmektedir.¹⁰⁹

Transhümanistlerin en temel iddialarından biri olan ölümsüzlük anlayışı hem transhümanist felsefe hem de İslâmî kelâm geleneği kapsamında ele alındığında katılımcıların ölümsüzlük üzerine ortaya koyduğu görüşlerin – konuyu ahiret inancı ve ölümsüzlüğün imkânsızlığı üzerinden değerlendirmiş olmaları sebebiyle- İslâmî anlayışa daha yakın olduğu söylenebilir. Ayrıca verilen cevaplardan yola çıkarak ölüm meselesin psikolojik yönden de ele almak gerekmektedir. (Bkz. E10, E9) Nitekim kişinin, varoluşsal olarak yaşadığı kaygının sebeplerinden biri de ölüm gerçeğidir. Hatta insanın mükemmel ve ölümsüz bir varlık olması adına yapılan genetik müdahalelerin, organ nakilleriyle ertelenmeye çalışılan ölüm veya ölümsüzlüğe dair yapılan her türlü bilimsel arayışın, modern ölüm korkusunun bir tezahürü olduğu söylenebilir.¹¹⁰ Ölüm gerçeği insana bu dünyada bir sorumluluk duygusu ile hareket etme bilinci aşılarken, ölüm fikrinden uzaklaşan bir birey her türlü ahlâkî kanunu görmezden gelebilme durumu yaşayabilmektedir. Bireyde ölüm sebebiyle peyda olan korku, endişe ve kaygılar, din ve inanç yoluyla aşılabilmektedir. Ölüm korkusu ile kaygı yaşayan kişi ölümden sonraki yaşama dair inancı ile ölüme değerli bir anlam yükleyebilmektedir. Ölümden sonraki yaşam sadece mükafat ve ceza sisteminde ele alınmak yerine bireyin dünyayı daha anlamlı yaşamasına aracılık eder, yaşanan, zorlanılan durumlar karşısında kişinin mücadele imkânı artar. Hayalleri beklentisi ve

¹⁰⁸ Can, “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği”, 31 Aralık 2022, 618-620.

¹⁰⁹ Celia Deane Drummond, “Genetik Mühendisliği: Düşman mı Dost mu?”, çev. Şaban Ali Düzgün, *21. Yüzyıl İçin Tanrı*, ed. Russell Stannard (Fol, 2022), 108.

¹¹⁰ Michael Northcot, “Klonlama Ölümsüzlük Vaadi mi Yoksa Tehdit mi?”, çev. Şaban Ali Düzgün, *21. Yüzyıl İçin Tanrı*, ed. Russell Stannard (Fol, 2022), 113.

özlemlerinin karşılanabileceğine inandığı bir dünyada insan, varoluşuna anlam katar.¹¹¹

Bu aşamada öğrencilerin ölümsüzlüğün mümkün olup olamayacağını irdeledikleri bir evrende Yaratıcıyı nasıl konumlandıklarını anlamak adına Yaratıcı-evren ilişkisini de tespit etmek uygun olacaktır.

3.3 Öğrencilerin Yaratıcı'nın Evrenle İlişkisine Dair Görüşleri

Bu bölümde öğrencilerin, Yaratıcı'nın evrenle ilişkisine yönelik düşünceleri, evrenin şimdiki ve gelecekteki durumu ile ilgili fikirleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

3.3.1 Yaratıcı'nın Evrenle İlişkisine Dair Görüşler

Katılımcılara, “Yaratıcı'nın evrene sürekli bir müdahalede bulunduğunu düşünüyor musunuz?” diye sorulmuş ve yirmi bir öğrenci soruyu yanıtlamıştır. Öğrencilerin çoğunluğu, Allah'ın evrene sürekli bir müdahalede bulunduğunu düşünmektedir. Bazı öğrenciler ise, evrenin müdahaleye gerek duyulmayan bir düzende yaratıldığını belirtmiştir.

Örneğin E1, evrenin mükemmelliği ve Yaratıcı'nın müdahalesi üzerine düşüncesini şöyle dile getirmiştir: “*Hocam, Allah zamanında çok güzel bir düzen yaratmış ve müdahaleye gerek kalmıyor. Biz herhangi bir şey yapsak bile o yarattığı şey kendi kendini düzeltiyor.*”

E13 de benzer bir yorum yaparak, müdahalenin evrenin işleyişinde değil ancak dualara icabet etme yönünde olabileceğini, onun da doğrudan bir müdahale olmadan, kişiye fırsat tanınarak gerçekleştiğini şu şekilde ifade etmiştir: “*Bence müdahale eskiden oldu. Mucizelerle sadece müdahale ettiğini düşünüyorum. Geri kalan doğal afetleri vs. döngüde olduğu için onların olması gayet doğal. Herhangi bir müdahale de değil. Allah insanla özel olarak yakınlaştığı zaman, özel bir isteğine, dua dediğimiz Allah'la yakınlaşma anında sadece, onda da müdahale etmez, sadece bir yolunu açar, kapısını açar, kaderimizi yaşatır.*”

¹¹¹ Kısaç vd., “Gençlerin İnanç Eğilimlerinin Bazı Psikolojik ve Sosyolojik Faktörlere Göre Değerlendirilmesi”, 1/85-86.

K10, Yaratıcı'nın evrene müdahale etmediğini düşünmenin deistlik bir yaklaşım olduğunu vurgulayarak şöyle demiştir: *“Hocam bunun aksi bir düşünce zaten birazcık Deizm'e kayar. Deizm'de Allah yarattı, unuttu veya Allah yarattı, bıraktı. Artık hiç müdahale etmeyelim veya yarattı, çekildi. Artık biz her şeyi kendimize yapıyoruz düşüncesine çıkıyor. Allah her an her yerde, her şekilde vardır. Böyle bir şey söz konusu bile olamaz aslında. Çünkü her olan olayda, her başımıza gelen şeyde bir şekilde bir yerlerde var.”* Burada öğrencinin deizmle ilgili bilgisine bazı eklemeler yapmak faydalı olacaktır. Deizm ilk olarak dindar Hristiyan bilim adamları tarafından öne sürülmüştür. Ancak ortaya koydukları düşünce kilise otoritesine aykırı görüldüğü için dinsiz olarak nitelendirilmişler ve aforoz edilmişlerdir. Dolayısıyla burada deizmi mutlak ve mukayyet olarak iki yönüyle ele almak uygun olacaktır. Nitekim öğrenci deizmi mutlak deizm olarak görmüş bu ise aklın ve bilimin tartışmasız bir otorite olarak görülmesi neticesinde ortaya çıkan dinsiz bir deizm anlayışının bir sonucudur.¹¹² Ek olarak deizm, evrendeki Yaratıcı bir gücün var olduğunu kabul eden ancak evrene müdahale eden bir Tanrı anlayışını reddeden bir düşünsel sistemi ifade etmektedir.¹¹³

E8, evrenin mükemmel yaratıldığını ve düzenin hiç bozulmamasının Allah'ın sürekli bir müdahalede bulunduğuna işaret olduğunu söylemiştir: *“Şimdi zaten bu mükemmelliğin devam etmesi, bizi bırakmadığı anlamına geliyor yani. Çünkü Allah bizi bıraksaydı direkt mükemmellik bozulurdu.”*

E14 de, doğa olayları ve bu olayların doğurduğu sonuçlar Allah'ın evrene bir müdahalesidir demiştir: *“Hocam bence sürekli müdahale var da sonuçta yağmurlar yağıyor, depremler oluyor. Bunlar dünyaya bir müdahale, insanlığı uyarmak için.”*

Sorunun devamında öğrencilere, “Allah'ın dönem dönem Peygamber göndermesi evrene müdahalesinin bir neticesi olabilir mi?” diye sorulmuştur. Alınan cevaplardan yola çıkarak öğrencilerin, Allah'ın Peygamber veya kitap göndermesinin

¹¹² Vezir Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, (2017), 21-25.

¹¹³ Kısaç vd., “Gençlerin İnanç Eğilimlerinin Bazı Psikolojik ve Sosyolojik Faktörlere Göre Değerlendirilmesi”, 1/83.

evrene, beraberinde toplumlara bir müdahale olduğu düşüncesine sahip oldukları görülmüştür.

K2, Allah'ın Peygamber göndermesi ile ilgili düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: “*Hem Peygamberler hem de gönderdiği kitaplar olsun hepsi bir müdahaledir hem topluma hem de belki bir yerde evrene de müdahale olarak kabul edilebilir. Çünkü sonuç itibariyle biz insanlar yani biz topluma gelen bu Peygamberler kitaplar bizim hayatımızı etkiler ve bizim hayatımızı etkilediği zamanda bizim yaptığımız davranışları da etkilediği için bu davranışlarla beraber dünya içinde bence iyi bir yer hâline gelebilir.*”

Öğrenciler, Allah'ın evrene olan müdahale ettiğini ve bu durumun bazı işaretleri olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin Yaratıcının dualara icabet etmesi, kâinata şaşmayan bir düzenin olması bunun en temel göstergesidir. Ayrıca, öğrenciler tarafından Allah'ın Peygamber göndermesini de O'nun evrene müdahalesinin bir sonucu olarak görülmüştür. Nitekim, Nasîrüddin Tûsî'ye göre (ö. 672/1274) Allah'ın peygamber göndermesi, ilahî yasasının bir sonucudur. İnsanlar arasındaki ilişkileri düzenlemek, beşerî hadiseleri tanzim etmek ve şeriati güçlendirmek için Allah insanlara Peygamber gönderir.¹¹⁴ Dolayısıyla Peygamber gönderilmesi Allah'ın insanı dünyada başıboş ve kontrolsüz bırakmadığının bir işaretidir.

3.3.2 Dünyanın Mükemmelliği Hususundaki Görüşler

Öğrencilere, “İçinde bulunduğumuz dünyanın mükemmel nitelikte yaratıldığını düşünüyor musunuz?” diye sorulmuş on sekiz öğrenciden cevap alınmıştır. Öğrencilerin çoğunluğu evrenin mükemmel olduğunu düşünürken, bazı öğrenciler dünyada yaşanan sıkıntıların dünyanın mükemmel olmadığını gösterdiğini, asıl mükemmel yerin cennet olduğunu söylemiştir.

K1, dünyanın mükemmel olduğunu ancak insanların bu mükemmelliğe zarar verdiğini şöyle ifade etmiştir: “*Hocam bence dünya mükemmeldir. Dünyayı kusurlu yapan şey içindeki insanlardır ama yani sonuç olarak Allah her türlü şeyi yaratmış yani kutuplar da var çölde var şu an bulunduğumuz iklim de var işte güneş doğuyor*

¹¹⁴ Muhammed Şerif Mian, *İslam Düşüncesi Tarihi- 2: Filozoflar ve Düşünürler*, ed. Mustafa Armağan (İnsan Yayınları, 2019), 205.

ay batıyor her şeyi zaten bir düzeni var ama işte insanlar bunu bozuyor atıyorum kuraklık gibi işte sıkıntılar var. Hepsinin sebebi insanlar o yüzden dünyayı kusurlu kılan şey insanlar ama aslında Allah'ın yarattığı düzen bence kusursuz.” Öğrencinin verdiği cevap şu ayetin mesajıyla uyumlu görünmektedir. “İnsanların bizzat kendi işledikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu, ki Allah yaptıklarının bir kısmını onlara tattırsın; belki de (tuttukları kötü yoldan) dönerler.”¹¹⁵

E4 de, dünyadaki zıtlıklara vurgu yaparak, dünyanın mükemmelliği hususundaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: “İçinde bulunduğumuz dünya mükemmeldir. Dünya her şekilde mükemmel. Çünkü mesela her şeyin bir zıttı var. Her şeyin bir sebebi var. Sıcak varsa soğuk da var, kış varsa yaz da var, beyaz varsa siyah da var. Her şeyin birbirini tamamlayacak başka bir yeri var diyeyim. Yani bu bir yapboz gibi her şey birbirini tamamlıyor. Her şey mükemmel bir şekilde yaratılmıştır.” Yaratılan her şeyin mükemmel olduğuna dikkat çeken öğrencinin verdiği cevap şu ayeti hatırlatmaktadır. “O ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı. İnsanı yaratmaya da çamurdan başladı.”¹¹⁶

E3 ise, dünyayı kusurlu görmenin inancı zedeleyen bir durum olacağını vurgulamıştır: “Hocam şimdi Allah'ın görevlendirdiği melekleri de var. Mesela yağmur yağdıran veya mevsimleri düzenleyen falan. Dünyayı kusurlu sayarsak da bu sefer İslâmiyet dinine inanmış olmayız yani. Çünkü Allah diyor mesela, inanmak isteyen baksın etrafına diyor. Kusurlu bir şeye bakarak hiçbir zaman doğruyu öngöremeyiz, bulamayız yani. O yüzden kusursuz diyebilirim.”

E15 de dünyanın bir imtihan yeri olduğu düşünüldüğünde daha iyi niteliklere sahip gezegenler olabileceğini ancak bilinçli bir tercihle daha kusurlusuna gönderildiğimizi şöyle dile getirmiştir: “Başka galaksilerde de mesela gezegenler var. Ama bizi imtihan olarak bu dünyaya vermiş olabilir.”

K10 ise, evrende kusursuzlukla bağdaştıramayacağı bir işleyiş olduğunu şu şekilde anlatmaktadır: “Ben bazen sorguluyorum gerçekten mükemmel mi diye? Çünkü belgesellerde izlediğimiz hayvanların hayatları vs. aslında çok farklı

¹¹⁵ Rum 30/41.

¹¹⁶ Secde 32/7.

gösteriyor, hiç bu şekilde değil. Birazcık böyle derine inip gerçekten köklü bir araştırma yaptığınız zaman çok vahşi. O kadar böyle insanı akıl tutulmasına sevk eden şeyler var ki hayvanlar âleminde mesela. Diyorum ki, tamam bu da bir düzen, bu da ormanın kanunları. Acaba mükemmel olan bu mu? Ya da olması gereken bu mu? Biraz bazen böyle sorguluyorum. Ama sonra da diyorum ki mesela insanların yaşamı sürdürebilmesi, yerleşebilmesi için yine onların mesela yok olması gerekiyordu. Ya da aynı şekilde böyle süregelen birçok şeyin sebebi olması gerekiyordu. Mesela birkaç soru öncesinde dediği gibi Allah varsa veya bu kadar güzel, mükemmel bir düzen varsa neden Filistin olayları oluyor hocam? Şöyle, tarih boyunca soykırımlar, toplu ölümler vs. bunların hepsi olmuştur. Bir yerden sonra bazı evrenin kanunları var ve olması gereken de bu. Zamanında soykırımlar çok fazla insan tarafından çok fazla topluluğa yapıldı. Yapılmaya da devam edecek, son olmayacak. Biraz doğanın kanunları deyip aslında bunu temellendirirsek daha sağlam bir inancımızın olacağını düşünüyorum.”

Öğrencilerin bir kısmı dünyanın mükemmelliği üzerine düşüncelerini ahlâkî nazardan bakarak ifade etmiş bazıları ise dünyayı fiziki cepheden değerlendirerek görüşlerini bildirmiştir.

Kur’ân-ı Kerim’deki “*Onu yarattı ve takdir etti.*”¹¹⁷ ayetinden hareketle; gece ve gündüzün bir hesapla hareket etmesi, gezegenlerin devriminin geometrik bir düzenle gerçekleşmesi ve yağmurun yağması için bulutun buharlaşması, Allah’ın kâinatı ölçü ile yarattığının açık göstergelerindedir. İslam âlimleri de dünyanın mükemmelliği hususunda bazı değerlendirmeler yapmıştır. Mesela Gazzâlî’ye göre “*Mümkün âlemde aslen, var olandan daha iyisi, daha kusursuzu ve daha mükemmeli yoktur.*”¹¹⁸ Dolayısıyla her şey yaratılış hikmetine uygun olarak var edilmiştir. Dünya, imtihan diyarı olarak en mükemmel şekilde yaratılmış iken cennet ise mükafat yurdu olarak kusursuz yaratılmıştır.¹¹⁹ Bazı öğrenciler dünyada var olan sıkıntıların dünyanın mükemmel olarak nitelendirilmesine engel olduğunu ifade ederken Gazzâlî, bir

¹¹⁷ Abese 80/19.

¹¹⁸ İmam Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi’-d-dîn*, Beyrut: Dâru’l-Marife, trs, 4: 258. Gazzâlî’ye atfedilen bu görüş, sonraki dönemlerde Süyûtî tarafından sistematik bir biçimde ifade edilmiştir. Hatta bazı kaynaklarda, bu düşüncenin kökeninin İbn Sinâ’ya kadar uzandığı ve Gazzâlî’nin de bu fikirden etkilenmiş olabileceği dile getirilmektedir. Bkz: Mustafa Akman, *Celâleddin ed-Devvânî’nin Kelâm Sistemi* (Ensar Neşriyat, 2026), 150-151.

¹¹⁹ Harman, “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”, 44,45.

imtihan yurdu olarak dünyanın bu amaçla yaratılmasının da Allah'ın düzeninin bir parçası olduğunu ifade etmiştir. Devvânî'ye (ö. 908/1502) göre ise “*Âlemin var olabilecek en güzel şekilde olması, Allah'ın ulaşmak istediği bir gaye ile değildir. Aksine Allah'ın iradî olarak rahmet, inayet ve cömertliğidir.*”¹²⁰

Bu soru kapsamında öğrencilerin dünyanın mükemmelliğine dair görüşleri tespit edilirken, kelâmî gelenekteki karşılığı ele alınmıştır. Bir sonraki soruda ise, dünyanın mükemmelliği meselesi transhümanistlerin iddiaları doğrultusunda değerlendirilecektir.

3.3.3 Daha İyi Bir Dünyanın İmkânı Üzerine Düşünceler

Öğrencilere, “Size göre insan, teknolojinin imkânlarıyla mevcut dünyadan daha iyi bir dünya oluşturabilir mi?” diye sorulmuş, on dokuz öğrenciden cevap alınmıştır. Öğrencilerin bir kısmı bunun mümkün olabileceğini düşünürken bir kısmı, imkânsız olduğunu dile getirmiştir.

K2, şu an dünyada yaşanan sıkıntıların teknolojik müdahalelerle düzelebileceğini şu şekilde anlatmıştır: “*Evet oluşturabiliriz. Çünkü günümüzde dünya için konuşacak olursak hem toplumsal hem de fiziksel olarak yani çok fazla sorun var. Küresel ısınmalar olsun işte ya da deprem sorunları bunların hepsine teknoloji ile bir çare bulunabilir. Tabii ki teknolojik bir çare bulunacak insanlar işte sorunların çözme amacıyla bir araya gelip mantıklarını kullanarak bir çözüm yolu üretirlerse günümüzden çok daha iyi bir Dünya'ya ulaşabiliriz.*”

E1, daha iyi bir dünyanın mümkün olabileceğine dair düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır: “*Hocam bence insanlık bu dünyadan, ama bu dünyadan daha güzelini yaratabilir. Çünkü Allah bu dünyayı, evet en iyisini yaratmış ama bu dünyadan daha iyileri de var. Mesela cennet. Hani en iyisini yaratmamış ve insanlar yani teknolojiyle bunu geçip daha güzel bir dünya oluşturabilir. Yaratabilir değil de oluşturabilir. Mesela hocam bir milyar yıl geçer, yavaş yavaş teknolojilerle değil, her şeyi yapabiliriz.*” Öğrenci burada Allah'ın verdiği imkânları en iyi şekilde kullanıp dünyayı daha yaşanır bir yer kılmaya dikkat çekmektedir. İslam dininin

¹²⁰ Akman, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*, 148-151.

gönderilmesinin hikmetlerinden biri, dünyayı cennet yurdu gibi selamet ve emniyet yurduna dönüştürmektir. İslâm dininden uzaklaşıldığında adalet ve merhametten de insanlık uzaklaşmaktadır. Dünyayı cehenneme çeviren zalimler dünyayı yaşanmaz bir hale dönüştürmektedir. Teknolojinin hakiki müminlerin elinde olmasıyla dünya daha yaşanır bir yere dönüşebilir.¹²¹

E3 ise, evrenin Allah tarafından mükemmel yaratıldığını, O'ndan daha iyisini yapabileceğini düşünmenin Yaratıcıdan daha kusursuz olmakla eşdeğer olacağını şu şekilde anlatmıştır: *“Hocam mesela teknolojiyle geçilebilen bir Yaratıcı kusursuz değildir. O yüzden mesela Allah sana izin verdiği için geçebiliyorsun.”* Öğrencinin verdiği cevap, yukarıda ifade edilen cevabın yanlış anlaşılması sonucunda dikkat edilmesi gereken kelâmî bir ilkeye atıf yapmaktadır. *“Yaratanların en güzeli olan Allah yücedir, noksan sıfatlardan münezzehtir.”*¹²² Bir şey yapan Allah'ın yarattığı ve sunduğu imkânlar ölçüsünde bir şeyler yapmaktadır. Dolayısıyla kulların yaptıkları güzellikler Yaratan'ın ihsanı ve ikramı neticesinde meydana gelmektedir. *“Sana gelen her iyilik Allah'tandır, sana ne kötülük dokunursa kendindedir.”* (4:79, 3:165)

E4, daha iyi bir dünyanın ancak Allah'ın izin vermesi ve dilemesi ile gerçekleşebileceğini şu şekilde ifade etmiştir: *“Bir yere kadar izin verdiği sürece, sınırlar içerisinde gelişebilir ama ol demezse, yap demezse devamını getiremeyiz.”*

E17, insan eliyle daha iyi bir dünyanın yapılmasının mümkün olamayacağına dair düşüncesini bir örnekle şu şekilde ifade etmiştir: *“Hocam bence insanlar teknoloji ne kadar ilerlerse ilerlesin Allah'ın yaptığı gibi bir dünya yapamazlar. Mesela en son Suudi Arabistan yapay yağmur yapmıştı. Sonra sel olmuştu bir şeyler olmuş yani böyle karışıklıklar olur bence hocam. Yani o döngüyü sağlayamazlar hocam.”* Cenab-ı Hak her şeyi bir miktar ile yaratmış ve kâinata mizanı koymuştur. Bu mizanı bozmamız gerektiğini hatırlatmıştır.¹²³

K11 daha iyi bir dünya oluşturmak adına yapılan müdahalelerin doğaya, haddi zatında insana çeşitli zararlar verdiğini dolayısıyla daha mükemmel bir dünyaya

¹²¹ Bkz. Ali el-Hasen En-Nedvi, Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti?

¹²² Mü'minûn 23/14. Ayrıca Bkz. Ra'd 13/46. Nahl 16/20. Hac 22/73. Ahkaf 46/4.

¹²³ Bkz. Kamer 54/49. Rahmân 55/5-9.

ulaşmanın mümkün olmadığını şu şekilde anlatmıştır: *“Bu dünyanın en başındaki yaratılışından başlarsak her şey zaten bir düzene göre, bir ekosistem var. Ve artı olarak şu anki zamana gelirse de şu an küresel ısınma dediğimiz bir şeyle karşı karşıyayız ve buna karşı bulunabilecek çözümler çok az ve olup olmayacağı kesin değil. Bu küresel ısınmanın karşısında insanların yapabileceği şeyin ne kadar doğal olup insanların ihtiyacına karşı olumlu şekilde yanıt verebileceği çok şüpheli. Mesela bir teknoloji ile bir şey yaratıldığında mesela bu dünyanın daha iyi olabilmesi için doğa açısından bahsediyorum. İnsan sağlığına ne kadar yararlı olabileceği bile bir şüphe. Çünkü bununla ilgili yapılan araştırmalarda bile insanın genetiğinde bu teknolojiyle veya farklı kimyasallarla yapılan değişikliklerin insanın genetiğini bile değiştirdiği ortaya çıkarılmış bir şey zaten. İleride bu tarz şeyle teknolojiyle oluşturulacak şeylerde bence insan ne kadar bir süre idare edebilse bile bence bir süre sonra sorun çıkar diye düşünüyorum.”*

K4 ise, iyi bir dünya için teknolojinin değil insanî vasıfların önemine işaret ederek düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: *“Hocam yani bence bunun teknolojiyle bir alakası yok, çünkü zaten bence teknoloji şu an gayet ileri bir seviyede. Eğer öyle bir şey mümkün olsaydı zaten şu anda savaşlar olmazdı yani Filistin olsun, Doğu Türkistan’da olsun. Demek ki insanlara teknoloji bir medeniyet katmıyor, ya da bir vicdan kat’ıyor.”*

Öğrencilerin verdiği yanıtlar, daha iyi bir dünyanın mümkün olmasının, teknolojik imkânların insan tarafından bilinçli ve olumlu şekilde kullanılmasıyla gerçekleşeceği yönündedir. Nitekim Batı’da Sanayi Devrimiyle birlikte yaşanan teknolojik gelişmeler, insanlığa yeni imkânlar ve fırsatlar sunmuştur. Ancak bu gelişmelerin toplumsal ve etik sonuçları da tartışılmaya devam etmektedir.

Bugün ise transhümanizmle birlikte teknoloji, insan hayatını kolaylaştırma ve geliştirme potansiyeline sahiptir. Yapay zekâ ve makineleşme, insanlığın karşılaştığı birçok soruna çözüm sunabilirken, aynı zamanda etik ve toplumsal açıdan yeni soruları da ortaya çıkarmaktadır. Asıl mesele, bu teknolojilerin insan onurunu, özgürlüğünü ve adalet duygusunu koruyacak şekilde kullanılmasıdır. Hukukun ve etik değerlerin, yalnızca makineler tarafından değil, insanın rehberliğinde şekillenmesi önemlidir.

Sonuç olarak, teknolojik gelişmeleri insan merkezli bir yaklaşımla değerlendirmek ve insanlık yararına kullanmak, daha adil ve dengeli bir gelecek için temel bir sorumluluktur.

3.4 Öğrencilerin İnsanla İlgili Görüşleri

Bu bölümde öğrencilerin, insan ve ruh tanımı, insanın varoluş gayesine dair fikirleri anlaşılmalıya gayret edilmiştir. Katılımcıların ortaya koyduğu görüşler kelamın insanla ilgili görüşleri ve transhümanizmin iddiaları kapsamında değerlendirilmiştir.

3.4.1 Varoluş Gayesine Yönelik Görüşleri

Araştırmaya katılan öğrencilere “Dünyayı anlamlı kılan nedir?” ya da “Varoluş gayenizi nasıl temellendirirsiniz?” diye soruldu. Bu soruya yirmi bir öğrenci cevap vermiştir. Altı öğrenci, dünyanın anlamını ya da varoluş gayesini dünyevi temellere dayandırırken, yedi öğrenci dinî temellere dayandırmıştır. Sekiz öğrenci ise hayatı anlamlı kılan şeyin hem dünyevi ihtiyaç ve beklentilerin olduğunu hem de dinin emir ve yasaklarına uygun hareket etmek olduğunu söylemiştir.

3.4.2 Varoluş Gayesinin Dinî Temellere Dayandıranlar

Katılımcılardan K4, dünyadan sonra bir ahiret hayatı olmasaydı yaşananların anlamsız olacağını şu şekilde ifade etmiştir: *“Hocam, bizim yaşam sebebimiz Allah. Bizi yaratmış, yani O ne isterse o olur. Yani elli yaşında öleceksin, belki kendimizi öldüreceğiz gibisinden bahsediyorum. Yani O ne derse, o olur. Yani yaşatan da O, yani öldüren de O. Yarın yokmuş gibi de yaşamımız, ibadet açısından her şey bir inanç. Yani varoluşsal sebep kesinlikle bir Allah'a inanmam ve cennet cehennem sonunda olması. Yani eğer ki Allah olmasaydı da cennet cehennem olmasaydı, Allah olsun ama yine cennet cehennem olmasın ya, yine yaşamının bence bir sebebi yoktu. Ki iyi, burada bir amaca ulaşma var bana kalırsa.”* Öğrencinin burada hayatın anlamını Allah'la yeterli görmeyip cennet ve cehenneme bağlaması dikkat çekmektedir. Zira kelam ilminde cennet Allah'ın rızasını, cehennem ise Allah'ın gazabını temsil etmektedir. Bu temsiliyet cennet ve cehennem varlığını yok saymaz. Bilakis onları Allah'ın rızası ve gazabı ile anlamlı kılmak içindir. Dolayısıyla cennet ve cehennem de anlamını ve değerini Allah'a borçludur. Fakat bazı insanları iyiliğe sevk eden şey “cehennemden Allah'a sığınma ve cenneti Allah'tan umma” şeklinde

gerçekleşmektedir. Fakat bunun hakikati “Allah’ım gazabından rızana sığınyorum” duasında ifadesini bulmaktadır. Her iki iman etme şekli de Kur’ân’da betimlenmiştir. “De ki: Ben Rabbime isyan edersem gerçekten büyük günün (ahiret) azabına uğrayacağımdan korkarım.”¹²⁴ “Allah, mü’min erkeklere ve mü’min kadınlara, ebedî olarak kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel köşkler vadetti. Allah’ın rızası ise, bunların hepsinden daha büyüktür. İşte bu büyük başarıdır.”¹²⁵

E3, ahiret temelli bir varoluş gayesine değinmiştir: “Ahiretteki mükâfat. Zaten çoğu insan cennet için yaşıyor. Kısıtlı bir süremiz var burada. Ebedî hayat bizim için en önemlisi. Bu dünyada yaşamak da önemli tabii. İyi geçinip ibadetlerimizi yapıp iyi bir şekilde ölmek de önemli.”

3.4.3 Varoluş Gayesini Dünyevi Temellere Dayandıranlar

E16, dünyayı anlamlı kılan unsurun dünyevi temelli bir sevgi olduğunu şöyle ifade etmiştir: “Sevdiklerimiz olduğu için anlamı vardır dünyanın. Bir şeyi seversek, bağlanırsak o bizi dünyayı anlamlı bir şekilde hâle getirir ama hiçbir şeyi sevemezsek, her şeyden uzak dursak dünya bizim için anlamsız hâle gelir.”

E10, dünyayı anlamlı kılan durumun insandaki kontrol duygusundan kaynaklandığını şu şekilde anlatmıştır: “Bana göre her canlının amacı temel olarak her şeyi kendi himayesi altına almaktır. Yani bir canlı varabileceği en yüksek mertebeye ulaşmalıdır. Artık mesela ulaştı diyelim ve bir şekilde sıkıldı diyelim. Artık ölümünü bekler. Ölümünü bekledikten sonra da inancını hangi şeye inanıyorsa ona göre de ahirete gidebileceğine inanabilir. Ama temel gayesi genel olarak tüm evreni yönetmekte yönetmekte diyebiliriz ve hayatta kalmaktır.”

K10, bu dünyayı anlamlı kılan unsurun kişinin kendini geliştirmesi ve elinden gelenin en iyisini yapması olarak tarif etmiştir: “Ben arkadaşımıza katılıyorum ve artı olarak bence insanın hayat gayesi sürekli elinden gelenin en iyisini yapmak. Hiçbir zaman kendini kötü düşünmemek. Bir şey öğrendiğinde bile o öğrenimine ne kadar bir

¹²⁴ En’âm 6/15.

¹²⁵ Tevbe 9/72.

şey katabileceğini, kendini ne kadar geliştirebileceğini veya kapasitenin ne kadar olduğunu görmek bile insanın gelişimine katkı sağlayan bir şey bence.”

3.4.4 Varoluş Gayesini Hem Dinî Hem Dünyevi Çerçevelede Temellendirenler

Soruya cevap veren öğrencilerden bazıları, dünyanın ancak dinî kurallara uygun, dünya ve ahiret dengesini sağlayarak yaşamak olduğunu şöyle ifade etmişlerdir: *“Aynı şekilde söyledikleri gibi tabii ki ahireti kazanmak için dünyada cenneti kazanmak için ibadetlerimizi yapacağız Müslümanlığımızı güzel bir şekilde yaşayacağız. Ama ahireti kazanacağız diye de mesela dünyayı tamamen elimizin arkasına atmayacağız yani dünyayı da olumlu şeyler çerçevesinde geçirmemiz gerekiyor.”* (E4), *“Hem ahireti hem de bu dünyayı güzel bir şekilde yaşamaktır.”* (E9), *“Ben şuna çok inanıyorum. Ben dünyamı güzelleştirdiğim zaman ahiretimi de güzelleştirdiğime inanıyorum. Yani aslında ahiret için çalışıyorum. Ama zaten onun için çalışırken de dünyam da güzelleşiyor. Yani ikisi birbirine çok doğru orantılı olduğunu düşünüyorum. Yani beni ahirete götüren, onu cennete götüren şey dünyada da aslında cennetten geçmek olduğunu inanıyorum.”* (K13) Öğrenci burada, dünyayı ve ahireti dengeli şekilde yaşamak gerektiğini biri için diğerini ihmal etmek gerekmediğini vurgulamıştır. Şu ayetlerde bize verilen mesaj da bu yönde değerlendirilebilir: *“İnsanlardan öyleleri de vardır ki, “Ey rabbimiz! Bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru” derler.”*¹²⁶ *“Allah’ın sana verdiğinden ahiret yurdunu kazanmaya bak ve dünyadan nasibini unutma! Allah sana ihsan ettiği gibi, sen de insanlara ihsanda bulun. Yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya çalışma! Şüphesiz Allah bozguncuları sevmez.”*¹²⁷

Düşünen bir varlık olarak insan, içinde bulunduğu dünyayı/evreni anlamlandırma ihtiyacı hisseder. “Niçin var oldum?”, “Nereden geldim/nereye gideceğim?” gibi sorular soran insanın bu arayışı, daha çok felsefe ve din alanında karşılık bulmuştur. Her iki alanın meseleyi farklı açılardan ele aldığı söylenebilir.

¹²⁶ Bakara 2/201.

¹²⁷ Kasas 28/77.

Örneğin felsefe konuyu akıl çerçevesinde değerlendirirken, din daha çok değerler ve yaratılış hikmeti bağlamında ele almaktadır.¹²⁸

Dine göre Allah insanı yalnız bırakmamış, gerçeği bulabilmesi için ona akıl vermiş ve insanı vahiyle desteklemiştir. Tarih boyunca kelâmcılar ve tasavvufçular, insanın hayatla ve varlıkla ilişkisinin nasıl olması gerektiğine dair insanlara yol göstermişlerdir. Örneğin İmam Matürîdî, anlamlı bir hayat yaşamak için, bir hikmet ve gerçeklikle yaratılan dünya hayatını ciddiye almak gerektiğini ifade etmiştir. Zira, “Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri biz boş yere yaratmadık.” (Sâd/27)¹²⁹ ayeti gereği dünyada kişinin üzerine düşenleri yapması Allah’a duyulan saygının bir neticesidir. Ona göre kişinin züht adı altında dünyayı kötülemesi ise Yaratıcı’ya saygısızlıktır. Ayrıca o, Kur’an- Kerim’de, “Dünya hayatı sadece bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey değildir.” (En’am/32)¹³⁰, “Bu dünya hayatı sadece bir eğlenceden ve oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte asıl yaşama odur. Keşke bilmiş olsalardı!” (Ankebût/64)¹³¹ vb. ayetler hayatı sadece bu dünyadan ibaret gören, ahireti inkâr edenler içindir.¹³²

Batı aydınlarına göre ise hayatın anlamı toplumun içerisinde kişinin birey olarak var olabilmesinden geçmektedir. Örneğin David Hume (ö.1776), hayatın anlamını, kişinin duygularını dizginleyip toplumla ve kendi şahsıyla barışık yaşayabilmesi olarak tanımlarken, Jean- Paul Sartre (ö.1980) insanın varlığının bile, başlı başına hayatın anlamı olduğunu ifade etmiştir. Martin Heidegger (ö.1976) insanın topluma göre değil tamamen kendi düşüncelerine göre yaşamasının hayatı anlamlı kılacağını söylemiştir.¹³³

Hem dinin hem de modern dönemin hayatın anlamı üzerine ortaya koyduğu düşünceler ile öğrencilerin varoluş gayesi üzerine yaptıkları değerlendirmeler kıyaslandığında, öğrenciler tarafından meselenin her iki cepheden de ele alındığı bazı

¹²⁸ Hüseyin Adem Tülüce, “Bireysellik ve Toplumsallık Bağlamında Modern Bireyin Anlam Arayışı”, *Üniversite Araştırmaları Dergisi* 5/3 (20 Aralık 2022), 305.

¹²⁹ Hayreddin Karaman vd., *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli* (Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), 454.

¹³⁰ Karaman vd., *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, 130.

¹³¹ Karaman vd., *Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli*, 403.

¹³² Engin Erdem, “Müslüman Gelenekte Üç Varlık Tasavvuru, Üç Dünya Görüşü”, *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek* (İstanbul: Endulus, 2017), 249-255.

¹³³ Tülüce, “Bireysellik ve Toplumsallık Bağlamında Modern Bireyin Anlam Arayışı”, 306.

öğrencilerin ise hem dünyevî hem de dini anlamda orta yolu benimsemek gibi bir yola yöneldiği söylenebilir. Ayrıca öğrencilerin hayatın anlamı üzerinden kurdukları ilişkide teknolojinin ne şekilde yer ettiğini anlamak, dünya görüşlerine dair daha anlaşılır veriler toplanmasına yardımcı olacaktır.

3.4.5 Teknoloji ve İnsanın Anlam Arayışına Dair Görüşleri

Katılımcılara “Teknoloji insanın anlam arayışına cevap verir mi?” diye sorulmuş, katılımcı öğrencilerden on beşi soruyu cevaplamıştır.

Öğrencilerin çoğunluğu teknoloji ve anlam arayışı bağlantısını, ilgili kaynaklara ya da soruya cevap verebilecek bilgin kişilere hızlı ulaşım avantajı üzerinden kurmuş ve teknolojinin insanın anlam arayışına ancak bu şekilde cevap verebileceğini söylemişlerdir. Örneğin K3 anlam arayışına yönelik cevaplara internet sayesinde hızlıca ulaşabileceğini şöyle ifade etmiştir: *“Bence verir. Şu anda kütüphane gezip birçok kitaba bakmak yerine birkaç kaynakla doğruluğunu tespit ettiğimiz sürece, teknolojiyle iki dakikada (sorumuzun cevabına) ulaşabileceğimizi düşünüyorum.”*

E17, varoluşsal soruların cevaplarını bilim ve teknolojiyi eşdeğer kabul ederek, din ile bilimin verdiği cevaplar arasındaki farklılığa değinerek şu şekilde belirtmiştir: *“Hocam din cevap verir, bilim de cevap verir ama ikisi de farklı farklı. Mesela, biz nereden geldik? İşte bilime göre maymundan geldik. İşte dünya nasıl yaratıldı? İşte atomdur, odur, budur...”*

Öğrencilerin, hayatın anlamını hangi unsurlarla ilişkilendirdiğini tespit etmek, özellikle bu aşamada bilimsel ve dinsel öğelerin neresinde yer aldığını kavrayabilmek için teknoloji ve hayatın anlamına dair kurdukları ilişkiyi anlamak gerekmektedir. Yapılan görüşmede İHL öğrencilerinin bilimi yani teknolojiyi bir değer kaynağı olarak görmedikleri belirlenmiştir. Teknolojiyi yalnızca istenilen bilgiye ulaşmada bir araç olması itibarıyla anlamlı gördüklerini ifade etmişlerdir (K3). Bilimin olgularla, dinin

ise değerlerle ilişkili olduğu düşünülürken¹³⁴ ikisinin farklı içerikte bir anlam beyan edeceğini insanın yaratılışı özelinden örneklendirmişlerdir (E17).

Katılımcılarla, “teknoloji ve Yaratıcı’ya bağlılık arasındaki olumlu ya da olumsuz bir bağlantı kurulabilir mi?” sorusu kapsamındaki değerlendirmede de öğrencilerin insanın anlam arayışı ile ilgili cevaplarına benzer bir bakış açısına sahip oldukları görülmüştür. Hatta teknolojinin sunduğu imkânlar ile dine dair argümanların daha anlaşılır olacağını burada da ifade etmişlerdir. Bu durum teknolojiyi bir araç hükmünde gördükleri görüşlerini desteklemektedir. Nitekim bilim ve teknoloji, bazı hakikatlere ulaşmada araç olmakla birlikte bütün hakikatlerin kapısını açmaz. Ancak Kur’an’da sıklıkla aklı kullanmanın, göklerin ve yerin yaratılışı hakkında tefekkür etmenin, hatta Allah’ın yaratmaya nasıl başladığını araştırmanın emredilmesi bilim ve teknolojinin bazı hakikatlere ulaşmada araç olduğuna dair birer delil olarak sunulabilir. Ayrıca Hz. İbrahim’in “*Rabbim ölüleri nasıl dirilttiğini bana göster*” demesi kalbi itminan için bilim ve teknolojinin bir araç olabileceğine dair ibretlik bir kıssa olarak sunulmuştur.¹³⁵ Kalbi itminan için görmenin önemine vurgu yapan bu kıssa, bilim ve teknolojinin gelişmesiyle bazı metafizik hakikatlerin kısmen görülebileceğine işaret etmektedir.

3.4.6 İnsana ve Ruha Dair Görüşler

Bu bölümde, öğrencilerin insana dair genel görüşleri, transhümanizmin insan algısı ve kelâmcıların insana bakış açısı karşılaştırılarak değerlendirilmiştir. Araştırmaya katılan öğrencilere, “İnsanı nasıl tanımlarsınız?” diye sorulmuş olup, öğrencilerin on biri sorulan soruyu yanıtlamıştır.

K2 insan tanımını akleden bir varlık vurgusu üzerinden şu şekilde yapmıştır: “*İnsan diğer hayvanlardan farklı olarak düşünebilen ve konuşabilen bir varlıktır. Herhangi bir seçimi kendine göre kafasına tartıp iyi veya kötü olduğunu düşünüp seçimlerini ona göre yapabilen bir varlıktır.*”

E3 de insanı akıllı, irade sahibi dolayısıyla yaptıklarından sorumlu bir varlık olarak tanımlamıştır. “*Diğer yaratılanlar gibi bir mahlûkat ama diğerlerinden farklı*

¹³⁴ Mehmet Türkeri, “Genç İnsanın Anlam Arayışında Bilim ve Dinin Yeri”, *21. Yüzyılda Gençlik*, 2022, 1/138.

¹³⁵ Bkz. Bakara 2/259, 260.

olarak iradesi olan, istediğini yapabilen, dünya hayatında özgür olan, ahiret boyutu olan bir varlık. İradesi olduğu için, sorumlulukları olan. Mesela diğer hayvanlar da yaşıyor ama öldükten sonra hesabı yok. O yüzden hesabına dikkat etmesi gereken varlık.”

K10 ise insanın mükemmel nitelikte yaratıldığını belirterek, kendi tercihi ile yaratılanların en değersiz hâline de gelebileceği vurgusunu şöyle yapmıştır: *“Özetlemek gerekirse eşrefi mahlûktan esfeli sâfiline yine insan kendini getirir ama insan yaratılmışların aslında özüne gittiğinizde en mükemmel olanıdır.”*

Öğrencilere, “Sizce ruh nedir?” diye sorulmuş, on dört öğrenci soruya cevap vermiştir. Soruyu yanıtlayan öğrencilerin birçoğu, ruhu bedenden farklı bir mahiyette, ölümsüz ve idrak etmekte güçlük çekilen bir varlık olarak tanımlamıştır.

K10, ruhun anlaşılması güç bir varlık olduğunu şöyle dile getirmiştir: *“Hocam bence ruh insanın görünmeyen kısmı. İnsan kendi ruhunun bile nasıl olduğunu bilmiyor.”*

E12, ruhun ölümsüzlüğüne şöyle işaret etmiştir: *“Bedene kıyasla ebedi olan varlık diyebiliriz.”*

E1 ise bedenın dünyevî, ruhun uhrevî yönüne değinerek beden ve ruhun farklı nitelikte olduğunu şöyle ifade etmiştir: *“İnsanın bedeni bu dünya için yaratılmıştır. Ruhu ise hem bu dünya için hem de ahiret dünya için yaratılmış bir şeydir.”*

K2 de benzer bir yorum yaparak ruh ve bedenın farklı niteliklerine değinmiş ve ruhun insana canlılık veren bir yapıda olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: *“Ruh bizim benliğimizdir. Bedenimiz sadece ruhu çevreleyen bir et parçasıdır. Sonuç itibariyle ölümün gerçekleşmesiyle de ruhun çekilmesinden bahsediyoruz. Aslında öldükten sonra geri dirilmenin olduğu o yerde de bizim bedenimiz canlanmıyor sadece içerisine tekrardan bir ruh üfleniyor yani ruhumuz bizi hayatta tutan ve canlılıktan şeydir.”*

E3 de ruh ve bedenın niteliğinin birbirinden ayrı niteliklerde olduğunu şöyle dile getirmiştir: *“Hocam şöyle bir şey söyleyeyim. Mesela dünyada gömüldükten sonra beden olarak çürüyeceğiz ama azalarımız bizimle olacak. Mesela (azalarımız)*

yaptığımız kötü şeylere veya iyi şeylere şahitlik edecek. Sadece orada fiziksel olarak çürüyecek yani. Ruhumuz her zaman kalacak.”

Bazı öğrenciler ise ruhun duyguyu ve kişiliği temsil eden bir boyutu olduğunu belirtmişlerdir. Örneğin K8, görüşünü şu şekilde ifade etmektedir: “*Bence bir kişinin duygularıyla bağlantılı olandır. Ruh hâlim, ruh durumunda derler ya işte sürekli insanı etkileyen gerek kötü gerekse iyi yani duygularının bağlı olduğu şey.”*

İnsan; Arapça “ins” kelimesinden türeyen, beşer, insan topluluğu anlamına gelmekle birlikte daha çok insan türünü ifade eden bir kavramdır. Erkek veya dişi olarak bu türün her ferdine insî veya insan denilmektedir.¹³⁶ Tarih boyunca “İnsan nedir?” sorusu zihinleri meşgul ederken insanın mahiyetine yönelik her türlü unsur cevaplanmaya çalışılmıştır. İnsanın görünen bir maddeden ibaret olup olmadığı, soyut mu yoksa bir töz mü olduğu hem latif hem kesif bir cismin birleşimi mi olduğu hususunda insanın niteliği anlaşılmaya gayret edilmiştir. Bu sorular kapsamında Mâtürîdî’ye göre insan, beden ve ruhun bileşiminden oluşan canlılık için ruha ihtiyaç duyan bir varlıktır.¹³⁷ Dırâr b. Amr’a (ö.200/815) göre ise insan renk tat ve koku gibi birçok unsurun birleşiminden oluşmaktadır. Abbâd b. Süleyman (ö.250/864) insanı, araz ve cevherlerin toplamı olarak tanımlamıştır. Cüveynî ise (ö. 478/1085) insan ruh mu beden mi yoksa iç içe geçmiş tek bir cisim mi sorusu üzerinde durmak yerine daha çok ruh üzerinde yoğunlaşmıştır. Ona göre ruh, bedenle iç içe geçen latif bir cisimdir.¹³⁸ Ebü’l- Hüzeyl (ö. 235/849), “insan iki eli ayağı bulunan, yiyen içen görünen şu şahıs” diyerek insanı yalnızca bir cisim olarak tanımlamıştır.¹³⁹ İbrahim El- Lekanî’ye göre insan ruhu olan bir varlıktır. Ruhun bilgisi ise insana verilmeyen bir sırdır ve bu mesele yalnızca Allah’ın ilmi dahilindedir. Ayrıca ona göre ruh, beyin veya kalple irtibatı olan latif bir cisimdir. Zira insanın, uzuvları kesildiği halde yaşamını sürdürebilirken, başı kesildiğinde hayatı son bulmaktadır.¹⁴⁰ Nazzâm’a (ö.231/ 811) göre ise insan latif bir cisim olan ruhtan ibarettir ve ruh basit, tek bir

¹³⁶ “İnsan”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 10 Mayıs 2025).

¹³⁷ Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (Ankara: İSAM Yayınları, 2020), 101.

¹³⁸ Şaban Haklı, “Eş’arî ve Cüveynî’nin İnsan Anlayışı”, *İnsan Nedir?*, ed. Ömer Türker - İbrahim Halil Üçer (İstanbul: İlem Yayınları, 2022), 94-97.

¹³⁹ Emine Acar, “Kelâmî İnsan Tasavvurlarında Bedenlenmiş Yapay Zekâ Teorisine”, *Yapay Zekâ ve İslam*, ed. Mehmet Bulgen (Timaş Akademi, 2025), 293.

¹⁴⁰ Vezir Harman, *İbrahim El- Lekanî’nin Kelâmî Görüşleri* (Hiperyayın, 2020), 331-332.

cevher ve zıt olmama gibi özellikleri içinde barındırır. Ona göre ruh, bedenin içerisinde bulunur ve beden ruhun kalıbıdır.¹⁴¹ Gazzâlî'ye göre insan, beden ve ruhtan oluşur. Beden ruhun bineğidir, ruhu taşır ve ruh beden vasıtası ile çalışır. Ruh latif bir varlıktır ve insanı Allah'a yaklaştıran bir araçtır.¹⁴²

Fahredden er-Râzî (ö.606/ 1210), insanın akıllı bir varlık olduğunu akli sayesinde madde ve mana sırlarına erişebildiğini, Allah'ı bilmenin ancak akılla mümkün olduğunu ifade ederken insanın bu yönü sebebiyle yaratılmışların en şerefli olduğunu vurgulamaktadır. Kınalızâde'ye (ö.979/1572) göre de insan diğer varlıklardan “nutk” yetisi ile ayrılır. Nutk, anlama, bilme, tedbir alma, ahlaki davranışları sergileyebilme gücünü ifade etmektedir.¹⁴³ Dolayısıyla ona göre insan, diğer varlıklardan farklı bir öze sahip olmakla birlikte anlamlı davranışlar ortaya koyabilen bir varlıktır.

Transhümanistlere göre ise insan, evrimini tamamlamamış, zihinsel ve bedensel olarak teknolojinin sunduğu imkânlardan faydalanarak geliştirilmesi gereken bir varlıktır. Transhümanistler öncelikli olarak insana sağlık açısından daha konforlu bir hayat sunmayı vaat ederken insanın hastalanması, yaşlanması gibi doğal süreçleri evrimsel bir hata olarak görür.¹⁴⁴ İnsanın ancak teknoloji ile evrim sürecini tamamlayacağını biyolojik insandan biyonik insan formuna gelerek ideal bir görüntüye ve zihin dünyasına kavuşacağını iddia etmektedirler.¹⁴⁵ Transhümanistler insanın varlığını daha çok bedensel açıdan ele almışlardır. Bu durum bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Örneğin Heup Young Kim'e göre “Transhümanizmin ana hatları” çoğunlukla maddi hedefler içerir, beynin ve bedenin bilim ve teknolojinin harici araçlarıyla modifiye edilmesini ifade eder. Ancak ekonomik ve ekolojik adalet ve ahlâk açısından küresel durumu iyileştirmek için bu ikna edici bir fikir değildir. Yazara göre transhümanizmin bu doğrultudaki hedefleri sosyalizm tarafından sunulanlardan bile daha az etkileyicidir. Bu bakışla

¹⁴¹ Muhammet Ali Koca, “Kelamda Ruh Teorileri”, *İslam Düşüncesinde Teoriler Metafizik*, ed. Ömer Türker (Ketebe Yayınevi, 2023), 3/1266-1270.

¹⁴² İmâm Gazâlî, *İhyâü Ulûmi'd- Dîn*, 1/230.

¹⁴³ Ülfe Görgülü, “Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana -Genetik Müdahale ile İnsan Geliştirmeye Etik ve Fikhi Bakış” 58 (2022), 1106-1107.

¹⁴⁴ Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 21.

¹⁴⁵ Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 80.

transhümanistler, “Tanrıyı oynayabilmek için süper zekâ ve kontrol güçlerinin peşinde koşmakla daha çok ilgileniyor gibi görünmektedirler.”¹⁴⁶ Transhümanistlere göre post-human seviyesine geldiğinde insan, biyolojik sınırlıkları olan bir bedenden tamamen azade olarak bilişsel ve bedensel minvalde güçlü, hafıza ve bilinç aktarımı yapabilen, bedenlenmeyi reddedebilen bir forma dönüşecektir.¹⁴⁷ Transhümanistlerin insanın varlığını dijital ortamda sürdürebileceği vaadi bir yönüyle insan bedenini saf dışı bırakırken iddia ettikleri durum, İslâm kelâmında tartışmalı bir mesele olan “Hayat için bünye şart mıdır?” sorusunu akla getirmektedir. Örneğin Eş‘âri’ye göre beden, hayat için şart değildir.¹⁴⁸ Eş‘âri’ye göre insan hayat sahibi olduğunda ruh için uygun bir mekan haline gelir. Ona göre ruh bir nefes/rüzgardır ve insanın uzuvları içerisinde dolaşır. Ruh, tek başına hayat sahibi olamaz, ruh çıkarsa insan yaşayamaz.¹⁴⁹ Mâtürîdî ise, insan bedenine canlılık verenin ruh olduğunu ifade ederek hayatın varlığı için ruhun zorunluluğuna vurgu yapmıştır.¹⁵⁰

Hem transmümanistlerin hem de İslâm âlimlerinin insana bakış açısı göz önünde bulundurulduğunda öğrencilerin; insanı, akıl, irade ve sorumluluk sahibi bir varlık olarak tanımlaması, onun diğer varlıklardan farklı özellikleri bulunduğunu ve üstün niteliklerde bulunduğunu ifade etmesi ve ruhun bilinmezliği, uhrevî boyutu, bedenden ayrı bir mefhum oluşu gibi görüşleri ile de kelâmî çizgide kaldıkları tespit edilmiştir.

3.4.7 İnsan Bilincinin Sanal Ortama Aktarılabilme İmkânına Yönelik Görüşler

Öğrencilere, “İnsan bilincinin/ruhunun dijital ortama aktarılabilmesi konusunda neler söyleyebilirsiniz?” diye sorulmuş, ilgili soruya on altı öğrenciden cevap alınmıştır.

¹⁴⁶ Heup Young Kim, “Cyborg, Sage, and Saint: Transhumanism as Seen from an East Asian Theological Setting”, *Religion and Transhumanism: The Unknown Future of Human Enhancement*, ed. Calvin Mercer - Tracy J. Trothen (Santa Barbara, California: Praeger, 2015), 105.

¹⁴⁷ Gözen vd., “Bir Klonun Günlüğünden”, 148.

¹⁴⁸ Harman, *İbrahim El- Lekani'nin Kelâmî Görüşleri*, 320.

¹⁴⁹ Ebû Bekr İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari'* (Beirut: Dârü'l-Meşrik, 1987), 257. Özyılmaz, *Transhümanizm ve Kelâm İlmi Bağlamında İnsan Tasavvurları*, 83.

¹⁵⁰ Osman Nuri Demir, “İmam Mâtürîdî'de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”, (2019), 10.

K3, bilinci düşünce ile ilişkilendirerek bunun mümkün olmadığını şu şekilde anlatmıştır: *“Aktarılma dendiği zaman direkt benim aklıma robot geldi. Robotlar şu anda mesela insan gibi hareket ediyorlar, konuşuyorlar ama ruh dediğimiz kavramı düşünce olarak değerlendiriyor isek, düşünce hiçbir zaman bence aktarılamaz. Sadece bizim verdiğimiz komutlar kadar robotlar belli bir seviyede hareket eder ve ona göre şekillenir.”*

K7, insanın çok katmanlı bir bilinci ve farklı deneyim edebilen bir varlık olduğunu dolayısıyla insan bilincinin tam olarak aktarılmasının mümkün olmadığını şöyle ifade etmiştir: *“Tam olarak ben olabileceğine inanmıyorum, çünkü bir robot parçası benim çocukluğumda ya da bebekliğimde yaşadığım travmaları anlayamaz. Mesela benim bir toprağa elimi bastığımda hislerimin aynısını hissedemez.”*

E1, bilinç aktarımının yalnızca düşünce boyutunda sınırlı kalacağını tam olarak gerçekleşmesinin mümkün olmadığını şu şekilde dile getirmiştir: *“Hocam, insan bilinci teknolojiye aktarılabilir, hatta şu anda da aktarılıyor. Düşünceler de aktarılabilir ama duygular aktarılamaz. Eğer ki, yani şu anda yapılıyor, yani yapay zekâ, mesela bir soru sordum, onu herhangi bir duyguyla cevaplayabiliyor ama o onun yazılımından kaynaklı. Kendi duygularıyla kendini yönetmiyor.”*

K13 bilinç ve ruh arasındaki ayrıma değinerek, bilincin ruhu temsil etmediğini dolayısıyla bilinç aktarımının mümkün olabileceğini ancak ruh için böyle bir şeyin söz konusu olamayacağını şöyle ifade etmiştir: *“Hocam beyinin aktarılabilmesini ben de düşünüyorum. Ama tam anlamıyla ruhu yapabileceklerini düşünmüyorum... O yüzden burada da ruhla bilinci aslında ayrı kılıyoruz. Yani ruhumuzun biraz daha diğer dünyaya, ahirete ait olduğunu düşünüyorum.”*

E12 de benzer bir yorum yaparak bilinç aktarımının mümkün olduğunu ancak ruhun aktarılamayacağını ifade etmiştir: *“Bence sadece duygular veya fikirler geçirilebilir, ruh geçirilemez. Bence, ruhun imkânsız geçmesi.”*

K12 ise durumu etik çerçevede ele alarak özel yaşamın gizliliği ilkesine aykırı bir durum olacağını şöyle vurgulamıştır: *“Hocam böyle bir şey mümkün olsa bile ben çok kontrol altında olunması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü çok farklı boyutlara*

gidebilir. Bu sefer mahremiyet diye bir şey kalmaz. Yani sonuçta ben bir şey biliyorsam ki bilinç zaten bir insanın gerçek dünyasıdır.”

K12 ise bilincin ruhla eşdeğer görüldüğü düşünülendiğinde bilinç aktarımın inancıyla çelişen bir yönü olduğunu şu şekilde ifade etmiştir: *“Hocam inandığım inanca göre yani dinime göre zaten ruh bedenden ayrılınca -ki ruhu eğer bilinçle biz eşleştireyorsak- o zaman benim öldüğüm zaman bilincimi de elde edememeleri gerekiyor.”*

Bu başlık altında İslam geleneğindeki idrak/bilinç ile transhümanistlerin bilinç algısı arasındaki farka kısaca değinmek gerekmektedir. Kelamcılarının genel kabulüne göre idrak, duyum ve algılara eşlik eden sağlıklı bir akli temsil eder. Ruhun özü idraki sağlayan şeydir. Bundan dolayı farklı idrak seviyeleri için farklı türde ruhların varlığından bahsedilebilir. (Bitkisel ruh, hayvansal ruh gibi.) Ehl-i sünnet’in cumhuru, bu tür bir ayırıma gitmeden tüm idrak seviyelerini tek bir ruhta toplamayı tercih etmiştir.¹⁵¹ Eş ‘arî alimlerden İbn Abdüsselâm’a (ö.660/1262) göre cesedin iki ruhu vardır. Birincisi uyanık haldeki ruh olup âdetullaha göre bu ruh cesette bulunduğu müddetçe kişi uyanık kalır. Bu ruh cesetten çıkınca insan uyur. Rüya gören ruh budur. İkinci ruh ise hayat ruhu olup bu ruh cesette bulunduğu müddetçe insan hayatta kalır. Bu ruh cesetten ayrılınca insan ölür. Bu ruhun bedene iadesiyle insan dirilir. Bu ruh, ölmez. Ruhun kabirde cesedine iade edilmesi de kıyamete kadar iade edilmemesi de aklen mümkündür.¹⁵² İnsan dışı varlıklar için bilinç sadece duyumsal kapasitede değerlendirilirken insanın bir temyiz ve düşünme becerisinin olması onu diğer canlılardan ayırt eder. Ayrıca akıl işlevini sadece içsel süreçlerinden değil dış dünya ile kurduğu bağlantı ile beslenerek ortaya koyar.¹⁵³ Transhümanistlere göre ise insan zihni mekanik bir yapıya sahip olup metafizik bağlantısı olmayan bir yapıdadır.¹⁵⁴ Bu bağlamda daha önce bahsi geçen transhümanistlerin sonsuzluk/ölümsüzlük vaadi olarak öne sürdükleri zihnin dijital ortama aktarılması hususunu hatırlamak

¹⁵¹ Harman, *İbrahim El- Lekani'nin Kelâmî Görüşleri*, 344.

¹⁵² İbn Abdüsselâm, *Beyânu Ahvâli'n-Nâs Yevme'l-Kiyame* (Dimeşk: Dâru-Fikr, 1995), 22,23; Vezir Harman, “Hasan Basri Çantay’ın Mealinde İtikâdî Görüşleri”, (2015), 150.

¹⁵³ Acar, “Kelâmî İnsan Tasavvurlarında Bedenlenmiş Yapay Zekâ Teorisine”, 308-309.

¹⁵⁴ Masum Aytepe, “Transhümanizmde İnsanın Bütünlüğü Sorunu”, *İslami İlimler Dergisi* 40 (2025), 392.

gerekmektedir. Transhümanistlere göre insan beyni bir yazılım gibi işler, uygun teknolojik alt yapı sağladığında ise dijital aktarım mümkün hale gelir.¹⁵⁵

Bu soru insanın ne'liği, ruhun niteliği konusu ile bağlantılı olarak sorulmuştur. Tespit edilmek istenen öğrencilerin ruhu zihnin bir parçası mı yoksa bedenden ayrı bir töz olarak mı gördüklerini anlamaktır. Katılımcıların çoğu, insan bilincini duygu, düşünce ve bilginin merkezi olarak görmüşler aynı zamanda bilincin ruhla ilişkili bir yönü olduğunu ifade etmişlerdir. Dolayısıyla öğrenciler, zihinsel aktarımı insandaki bilinç/ıdrak/ruh mefhumları üzerinden değerlendirerek insan zihninin karmaşık ve ruhu temsil eden bir boyutu olduğunu ifade ederek tam anlamıyla dijital ortama aktarılabilecek bir nitelikte olmadığını ifade etmişlerdir.

3.4.8 Post-Human- Human İlişisine Dair Görüşler

Araştırmaya katılan öğrencilere “İnsanın bedensel ve zihinsel kapasitesinin geliştirilmesi insanı insanî vasıflarından uzaklaştırır mı?” diye sorulmuş, sorulan soruya on dört öğrenci cevap vermiştir. Öğrencilerin çoğu, soruyu insanı birbirinden ayıran özellikler, irade, sosyal eşitsizlik kapsamında değerlendirmiştir. Bir öğrenci ise, insanın fiziksel veya zihinsel özelliklerinin değişmesinin ya da gelişmesinin, kişiyi insanî vasıflarından uzaklaştırmayacağını belirtmiştir.

E4, yapılan müdahalenin kişiyi insani özelliklerden uzaklaştırarak robotlaştırabileceğini şöyle vurgulamıştır: “*İnsanlıktan çıkar. İnsan diye bir şey kalmaz. Direkt yani robotlaşmaya geçeriz.*”

E10 insanın yapısal olarak değiştirilmesinin, insanî özelliklerini korumasına engel olacağını bir örnekle açıklayarak şu şekilde anlatmıştır: “*Uzaklaştırır hocam. Çünkü mesela doğada herhangi bir şey nasıl diyeyim bir hamster düşünelim hocam. Hamsterın fareden mutasyon evrimleştirdiği düşünülüyor. Mesela hamster fareden ayrı bir şey olur. Çünkü mesela kuyruğu yok hamsterın. Onun doğası bozulmuş bir şekilde oluyor ve artık ona fare diyemiyoruz. İnsan eğer kartal gibi görüp, kuş gibi uçarsa ona da insan değil de farklı bir isim takmak zorunda kalırız.*”

¹⁵⁵ Can, “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği”, 31 Aralık 2022, 614.

K3, bu tür müdahalelerin insanları standart bir tipe ve düşünce yapısına getireceğini, o yüzden kişiler arasındaki farklılıkların ortadan kalkmasının insanı insanî özelliklerinden uzaklaştırabileceğini şöyle ifade etmiştir: *“İnsanları birbirinden ayıran en temel şey, bana göre düşüncelerimiz ve sorguladığımız şeylerdir. Eğer herkese aynı düşünceye ya da özellikler verilseydi insanı insandan ayıran bir özellik kalmazdı diye düşünüyorum.”*

K2 ise bu durumun kontrolsüz bir güç oluşturacağını ve sosyal bir eşitsizliğe yol açacağını dile getirerek konuyu farklı bir çerçeveden değerlendirmiştir: *“Kanunlarla ya da herhangi bir şeyle dizginlenmesi kesinlikle gerekir. Maddiyatı daha fazla olan kişilere daha fazla özellik gelecekse bu kast sistemine yol açar bence. Maddi durumu düşük olan kişilerin özellikleri az olacağından dolayı daha alt sınıf olarak görülür ama maddi durumu yüksek olan bir kişinin çok özelliği vardır. Ne bileyim uçabilir mesela ya da çok hızlı koşabilir, çok iyi görebilir. Maddi imkânı olmayan kişiden çok daha iyi olacağı için ister istemez bir sosyal sınıf ayrımı kesinlikle görülür.”*

K1 insanı, iradesi olan, seçimleri doğrultusunda emek harcayan bir varlık olarak ele almak gerektiğini, bu tür müdahalelerin yine toplumsal eşitsizliğe ve haksızlığa sebebiyet verebileceğini şöyle dile getirmiştir: *“Ben çabalamaya dair de sorunların ortaya çıkacağını düşünüyorum. Çünkü şöyle atıyorum şu an sporla uğraşan birisi tekmelerini geliştirmek için bir demire tekme atarak ayağını sertleştiriyor ve bu şekilde devam ediyor ama böyle bir teknoloji geldiği zaman işte mesela yumrukları daha güçlü olsun veya tekmeleri daha sert olsun diye böyle bir teknoloji uygulandığı takdirde o kişi artık onun için çabalamıyor. Parasını veriyor ve hiçbir şekilde çabalamadan bir yerlere gelebiliyor. Bu yüzden ben akademik olarak da bir yerlere gelme konusunda da bir yol kat etmek konusunda çok etkili olacağını düşünüyorum. Bu da olumsuz etkiler insanları.”*

K11, iradeyi devre dışı bırakan her türlü müdahalenin kişiyi kendi kontrolünden çıkaracağını ve bu durumun farklı problemleri beraberinde getireceğini şu şekilde ifade etmiştir: *“Bence insan olmaya devam etmek değil de bence biraz kontrolden çıkmış bir varlık olarak yaşamaya devam ederiz. Çünkü benim kendi irademle veya kendimin öğrenmediğim bir şeyle yaşamaya devam edersem ben*

yaşamış olmuyorum aslında. Farklı şeylerin benim bedenimden çıkmasıyla, benim ağzımdan veya benim hareketlerimden ortaya çıkmasıyla yaşamış oluyorum.”

E13, bedene yapılan bir müdahalenin insanı insanlıktan çıkartan bir durum olmadığını şöyle ifade etmiştir: *“İnsanlığı nasıl tanımladığımızı bağlı bence. Biz zaten insanı bedensel olarak tanımlamıyoruz. Herkesin farklı fiziksel özellikleri var.”*

Kur'an-ı Kerim'e göre insan iki seviyede ele alınır. Bunlardan birincisi maddi boyutunu ifade eden beşer, ikincisi ise onun ruhsal yapısını temsil eden insandır. Allah'ın insana isimleri öğretmesi ya da ona bilgi edinme imkânı tanınmasıyla insan, “insan” olarak anılmaya başlanmıştır. Sahip olduğu bilgi edinebilme yetisi ile yaptıklarından sorumlu bir varlık olarak insana, kendisine verilen özgür iradeyi iyi ve güzel yönde kullanması için kudret, fiillerini planlayıp çevresini kontrol edebilmesi için hikmet, tüm bunları farkındalıkla yapabilmesi için bilinç verilmiştir.¹⁵⁶ Bu haliyle akıllı, irade ve hikmet sahibi, kudretli bir varlık olarak insanın yeryüzünde bulunan diğer varlıklardan ontolojik olarak farklı bir konumu bulunmaktadır. Bu özelliklerine rağmen çeşitli teknolojik müdahalelerle tasarlanmış bir sürüm haline getirilmek istenen “insanın yer yüzündeki değerli ve anlamlı varlığı muhafaza edilmeye devam edebilecek mi?” sorusu zihinleri meşgul etmektedir.¹⁵⁷ Dolayısıyla genetik ya da insana zihinsel ve fiziksel olarak müdahale etmenin insanın fitri özelliğine uygun olmadığı yönünde endişeler bulunmaktadır. Onlara göre, insana yapılan bu tür müdahaleler “Tanrı'nın rolünü üstlenmek” gibidir. Bu durum hem insan doğasına hem de Allah- insan, insan- evren ilişkisine zarar veren Allah'ın kurduğu düzene aykırı bir durumdur. Bununla birlikte insana yapılan bu tür işlemlerin insanın rasyonelliğine herhangi bir zarar vermeyeceği insanı geliştirmenin onun doğasını da geliştirmek olduğunu ifade eden görüşler bulunmaktadır.¹⁵⁸ Son raddede insanı ideal biçimine kavuşmasını hedefleyen transhümanizmin, genetik mühendisliğinin gelişmesiyle birlikte yaşlanmayı geciktiren terapiler, hafızayı kuvvetlendiren ilaçlar, giyilebilir

¹⁵⁶ Şaban Ali Düzgün, *Tanrı'nın Gözbebeği İnsan* (Otto, 2021), 59-60.

¹⁵⁷ Görgülü, “Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana -Genetik Müdahale ile İnsan Geliştirmeye Etik ve Fikhî Bakış”, 1102.

¹⁵⁸ Görgülü, “Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana -Genetik Müdahale ile İnsan Geliştirmeye Etik ve Fikhî Bakış”, 1104.

teknoloji ürünleri gibi birçok yeniliğin insanı bugünkü doğal ve sıradan insan özelliğinden uzak bir hale getireceği söylenebilir.¹⁵⁹

Bazı kelâmcılara göre insanı diğer canlılardan ayıran özel bir form vardır ve insanlar tür itibariyle ortak bir görünüme sahiptir. Fert olarak farklı bir görünüme sahip olsalar da tür bakımından ortak bir görünümdeydir. Nitekim, insan yalnızca bedensel nitelikte ele alındığında, Kâdî Abdülcebbar'a (ö. 1025) göre, el ayak kopması gibi yaşanan bozulmalar, insanı insan olmaktan çıkarmamaktadır. Çünkü bu durum bünyeyi bozmaz. İnsanı canlı olmaktan alı koymayan bozulmalar bünyeyi ifsat etmez. Ancak bedenın bölünmesi veya kafanın vücuttan ayrılması durumunda bütünlük bozulduğu için ona ancak mecazen insan denilebilir demiştir.¹⁶⁰ Bu durumda ona göre insanın bedensel bütünlüğünü bozmayan müdahalelerin insanı insan kategorisinden çıkarmadığı söylenebilir. Günümüz İslam filozoflarından Mutaz Hatîb'e göre ise insan nefsi, ruhu, akli ile metafizik yönü bulunan bir varlıktır. İnsanın fiziksel ve metafiziksel yönü ise etkileşim halindedir. Dolayısıyla insan maddi ve manevi yönü ile bütün bir varlıktır. İnsan bedeni hastalık gibi zarurî bir durum olmadıkça müdahale edilmemesi gereken haysiyeti ve saygınlığı olan dokunulmaz bir bütündür. İnsanı geliştirme amaçlı yapılan her türlü işlem zaruret kapsamına girmediği için doğru bulunmamaktadır.¹⁶¹

Araştırmaya katılan öğrenciler de meseleyi insanın üstünlüğü, yapılan müdahalelerin doğuracağı olumsuz sonuçlar kapsamında ele almış, bu tür müdahalelerin insanı kısmî olarak vasıflarından uzaklaştıracağını düşünmüşlerdir. Ayrıca bazı öğrenciler, transhümanizmin sunduğu imkânlardan insanların eşit olarak faydalanamayacağı hususunda endişe duyduklarını dile getirmişlerdir. Ancak yapay zekâ araştırmaları ile ünlenen Ben Goertzel, transhümanizme liberal bir yaklaşım

¹⁵⁹ Mehmet Emin Koç, "Tasavvufun "İnsan-ı Kâmil" Perspektifinden "Transhuman" Bir Metamorfoz mu?", *Yapay Zekâ, Transhümanizm, Posthümanizm ve Din Uluslararası Sempozyumu Bildiriler ve Tam Metin Kitabı* (Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 2021), 403.

¹⁶⁰ Kâdî Abdülcebbar, *El-Muğnî fi ebvâbi 't-tevhîd ve 'l-'adl* (Kâhire: ed- Dârü'l-Mısriyye li't-te'lif ve't-terceme, 1963), XI/335.

¹⁶¹ Görgülü, "Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana -Genetik Müdahale ile İnsan Geliştirmeye Etik ve Fikhî Bakış", 1109.

getirerek “libeteryen transhümanizmi” geliştirmiştir.¹⁶² Libeteryen transhümanizm, bütün insanları eşit şekilde biyolojik ve teknolojik imkânlardan istifade ederek güçlendirme ve iyileştirme iddiasında bulunmaktadır. Dünya genelinde sosyal bilimlerde transhümanizm denildiğinde, insanların gelecekte mutlu, huzurlu ve sağlıklı olabilmelerinin ancak bilim ve demokrasinin bir arada yürümesiyle mümkün olması kastedilmektedir.¹⁶³ Sonuç olarak bu tür endişelerin ve çözüm arayışlarının dünyanın pek çok yerinde geçerli olduğu ifade edilebilir.

3.4.9 Yaraticı’ya Ait Vasıfların Bir İnsanda Olabilme Fikrine Yönelik Görüşleri

Öğrencilere, “Yaraticı’nın sahip olduğu vasıflara bir insanın da sahip olabileceği fikri hakkında ne söyleyebilirsiniz? Bunun mümkün olabileceğini düşünüyor musunuz?” diye sorulmuş, öğrencilerden yirmi üçü soruyu yanıtlamıştır.

K2, Allah’ın yoktan var etme kudretinden yola çıkarak, insanın hiçbir zaman böyle bir güce sahip olamayacağını şöyle anlatmıştır: *“İnsan aciz bir varlık yani Allah’ın elinde bulundurduğu o olağanüstü güce sahip olamaz ve onu kontrol edemez. Zaten Allah’ın gücü aslında yoktan var etmektir. Hiçbir insan yoktan var edemez. Yani bunu düşüncesi bile saçma. şu masayı insanlar yaptı ama o masayı yapmanı sağlayacak materyaller zaten doğada bulunan şeyler. Onların hiçbirisini zaten yoktan var edemezsin. Bu yüzden insan asla tanrıyla veya Allah’la eşit olamaz bu düşünce çok saçma.”*

K7 tarihte, benzer iddialarla ortaya çıkmış bazı kimseler olduğunu ancak bunu iddia etmenin gerçekten Allah’a ait özelliğe sahip olmakla eşdeğer kabul edilemeyeceğini hatta bu tür iddialarda bulunan kişilerin sonlarının hüsrân olduğunu şöyle dile getirmiştir: *“Soruda olup olmama ihtimali değil düşünme ihtimalini sorduğu için konuyu farklı bir yere çekmek istiyorum. Aslında bunun bizim Müslümanlık tarihimizde bir örneği vardı. Evet, böyle bir şey yaşanmamış fakat bu düşünce verilmek istenmiştir. Bunun en büyük örneği firavundur. Kendisinin Tanrı olduğunu, aynı*

¹⁶² John Mazarakis, “The Grand Narratives of Democratic and Libertarian Transhumanism: A Lyotardian Approach to Transhumanist Politics”, *Confero: Essays on Education, Philosophy and Politics* 4/2 (2016), 11-12.

¹⁶³ Muhammet Özdemir, “Transhümanizm ve Posthümanizm Kavramları”, *Transhümanizm & Posthümanizm*, 25.

özellikleri taşıdığını, kendisi ilan etmiştir ya da söylemeye çalışmıştır ve yaşanan felaketler göz önündedir...”

Bazı öğrenciler ise, kişide sınırlı da olsa Allah’a ait bazı kabiliyetlerin insan da olduğunu şöyle ifade etmişlerdir: *“Mesela Allah’ın işitme sıfatı var o her şeyi işitiyor.” (K5), “Hocam olabilir evet. Var zaten ama sınırlı. Hocam mesela Allah her şeyi görüyor. Ben de görüyorum ama duvarın arkasını göremiyorum.” (E1)*

E4 teknoloji ile insanın, Allah’ın sonsuz kudretine ulaşmasının mümkün olamayacağını şu şekilde vurgulamıştır: *“Allah’ın zati ve subuti sıfatları var. Semi, basar gibi. Teknolojiye belki duvar arkasını görürüz ama daha ilerisine göremeyiz. İsteddiği kadar teknolojiyi büyütsün Allah’ın sonsuz sıfatına ulaşamazlar. Teknoloji istediği kadar ilerlesin asla o kadar ilerleyemez.”*

E12 ise böyle bir durumun mümkün olduğu düşünüldüğünde kaos ortamı oluşacağını şöyle dile getirmiştir: *“Olamaz çünkü Yaratıcı bir tane bizden sekiz milyar nüfus olduğu için biraz sorunlar çıkar. Olamaz.”*

E15, kişinin böyle bir iddiada bulunabilmesi için Allah’a ait vasıfların bilinmemesinden kaynaklandığını şöyle dile getirmiştir: *“Tanrı’nın özelliklerini bilmemek gerekiyor. Ama bence tam olarak olamaz öyle bir şey.”*

E13, eğer insanda Yaratıcı’ya ait özelliklere ulaşma imkânı olsaydı, Yaratıcı’ya inanmanın veya O’nun varlığının hiçbir anlamı kalmayacağını şu şekilde ifade etmiştir: *“Hocam böyle bir şey olamaz zaten. Böyle bir şey olsaydı Yaratıcı Yaratıcı olmazdı. Yani Yaratıcı olduğu için ona özgü özellikleri var.”*

Katılımcılara yöneltilen bu soruyu “Nasıl bir Yaratıcı’ya inanıyorsunuz?” ve “İnsanı nasıl tanımlarsınız?” soruları bağlamında ele almak tekrara düşmemek açısından uygun olacaktır. Nitekim bu soru daha önce yöneltilen soruların transhümanizmin iddiaları ile birleştirilmiş versiyonunu içermektedir. Öğrenciler daha önce ifade edildiği üzere inandıkları Yaratıcı’nın sonsuz kudret sahibi, başlangıcı ve sonu olmayan, ilim sahibi yüce bir varlık olduğunu ifade ederken, insanı akıllı, irade sahibi, beden ve ruhtan oluşan, var olmak için bir Yaratıcı’ya muhtaç olduğunu söylemişlerdir. Bu soru bağlamında verilen cevaplarda ise, Yaratıcı’da bulunan kudret, ilim, irade gibi vasıfların insanda ancak sınırlı düzeyde olduğunu, insanın ne kadar

donanımlı olursa olsun Yaratıcı'nın sonsuz niteliklerine erişemeyeceğini ifade etmişlerdir. Dolayısıyla öğrenciler, transhümanizmin vaat ettiği şekilde insanın teknolojinin sunduğu olanaklarla bir nevi Tanrı hükmünde olabileceğine dair inanca uzak görünmektedirler.

3.4.10 Sanal Gerçeklik Yoluyla Farklı Bedenleri/Yaşamları Tecrübe Etmeye Yönelik Görüşler

Öğrencilere, “Sanal gerçeklik yoluyla istediğiniz bedenleri, kişilikleri tecrübe etmek fikri sizde nasıl bir duygu uyandırır? (Merak, korku, heyecan vb.)” diye sorulmuş, sorulan soruyu on dokuz öğrenci cevaplamıştır. Öğrenciler genellikle, empati duygusunun gelişmesi açısından durumu ele almıştır. Ayrıca farklı hayatları tecrübe etmenin heyecan uyandıran pek çok yönü olabileceğini ifade etmişlerdir. Bazı öğrenciler ise bu durumun avantajlarına ve dezavantajlarına değinerek soruyu cevaplamıştır.

E11, böyle bir tecrübenin kişide geliştireceği bazı değerlere vurgu yaparak düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: *“Hoşgörünün ve anlayışın en büyük değeri olan empatiyi kazandırmanın en iyi yolu olur. Bu da toplumsal huzuru ve gelişimi birçok şey etkileyebilir.”*

K7, sanal gerçeklik yoluyla farklı kişilerin hayatının tecrübe etmenin hem olumlu hem de olumsuz bazı durumları oluşturacağını şöyle anlatmıştır: *“Her şeyin iyi ve kötü yanı olduğu gibi bu durumun da iyi ve kötü yanlarının olabileceğini düşünüyorum. İyi yanlarından birini söyleyecek olursam, eğer benden daha düşük hayatlar yaşayan insanlar varsa daha kötü şartlara sahip olan insanlar varsa onlara karşı empati duygumu (geliştirmeme) ya da anlamak istediğim birini anlamama oldukça yardımcı olabilir. Fakat hayatını beğendiğim insanların yerini alınca veya öylesine denediğim birinin hayatını daha çok beğenince bu bana daha çok zarar verebilir. Bu sefer kendi hayatımı beğenmemeye başlayacağım. Sürekli isyankârlık hâlinde olacağım bu da beni sürekli bir depresyona sokar ve aslında zarar verebilir.”*

E13, başlangıçta insan için iyi olabileceğini ancak kontrol altında tutulmazsa olumsuz sonuçların doğabileceğini şu şekilde anlatmıştır: *“Bence burada etik devreye giriyor. Her şeyin sınırlı olması gerekiyor. Bir bakımdan hiç fena değil gibi görünüyor*

ama bu artık bir yerden sonra tamamen hayatımız ona bağlanacak olursa artık gerçekten sıkıntı yaratmaya başlar. Çünkü artık bağımızı her şeye koparmış oluyoruz. Telefon gibi bir şeyi sınırlandırırsak daha iyi olur.”

K10 da sanal ortamın reelle karıştırılabileceğini ve bu durumun olumsuz sonuçlara sebebiyet verebileceğini şöyle vurgulamıştır: *“Bence bu ilk zamanlarda çok tutulur, çok tercih edilir ama bir yerden sonra kontrol edilemez ve insanlar sanalla gerçeklik arasında gidip gelirken çok korkunç bunalımlara girebilirler veya sanal âlemden uyandıklarında kendi hayatlarının kendi gerçekleriyle insanlar yüzleştğinde çoğu insan bunu kaldıramaz.”*

Sanal; gerçekliğin kopyası kabul edilirken, gerçeklik; duyularımız kapalı olduğu halde bile varlığını sürdürmeye devam edendir. Sanal gerçeklik ise, simüle edilmiş bir ortamı duyularımızın gerçek olarak algılamasıdır.¹⁶⁴ Transhümanistlere göre teknolojinin ilerlemesi ile sanal dünyanın gerçeklikle benzerliği artarak ayırt edilemez hâle gelecektir.¹⁶⁵ Bugün sanal gerçeklik gözlükleri ile bu durum deneyimlenmektedir. Zamanla bu gözlüklerin lens boyutuna ineceği ve sanal gerçekliğin bugünkünden çok daha gerçek deneyimler sunacağı iddia edilmektedir. Sanal ile gerçeklik arasındaki farkın kaybolmasında etkili olacak olan ise nanorobotlardır. Herhangi bir araç olmadan bunu deneyimleyecek olan insan, içinde bulunduğu hayatta sanal gerçekliği yaşar vaziyete gelecektir. İnsanın beynine yerleştirilecek olan nanorobotlar hazır vaziyette bekleyecek, kişinin talimat vermesi ile biyolojik gerçeklikten sanal boyuta erişebilecektir. Fakat bu olanak insana gerçek dünyanın sıkıntılarından kurtulma imkânı vaat ederken dinsel, etik ve hukuki sorunları da beraberinde getirmektedir.¹⁶⁶ Ayrıca insan, sanal gerçeklik yoluyla farklı bedenlere bürünebilecek, kendi bedeninde sınırsız değişiklikler yapabilecektir.¹⁶⁷ Aynı zamanda bu yöntemle cinsiyetler arası da geçiş yapabileceği gibi cinsiyetler üstü bir kimlik de oluşturabilecektir. Bu sayede insan kurtulması gerektiği düşünülen “cinsiyet” faktöründen arınacaktır. Ancak bu yaklaşım da beraberinde hem modern dünya hukukunda hem de dinsel bağlamda cinsiyete dayanan yargıları etkileyecektir.

¹⁶⁴ Can, *Transhümanizm ve İnancın Geleceği*, 37.

¹⁶⁵ Kurzweil, *İnsanlık 2.0*, 470.

¹⁶⁶ Kurt, *Transhümanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği*, 48-49.

¹⁶⁷ Kurzweil, *İnsanlık 2.0*, 471.

Bununla beraber sanal gerçeklik ile kişinin kendi tasarlayabileceği bir fizikî dünya seçeneği sunabileceği, insana kendi cennetini kurgulama imkânı sağlayacağı düşünülmektedir.¹⁶⁸

Burada anlaşılacak istenen nokta gençlerin transhümanizmin bu tür vaatlerine, sunduğu olanaklara ne ölçüde yakın durduklarını kavrayabilmektir. Katılımcılar, yukarıda bahsedildiği üzere sanal gerçekliğin cezbedici pek çok yönü bulunduğunu söylemekle birlikte bu tür imkânların endişe verici sonuçları da beraberinde getireceğini ifade etmişlerdir.

3.5 Öğrencilerin Transhümanizmin İddiaları Kapsamında İzledikleri Film, Belgesel, Reklamlarla İlgili Tecrübeleri

Araştırmaya katılan öğrencilere, transhümanizmin iddiaları ile ilgili sorulara geçmeden önce konu hakkında ön bilgilerini ölçmek amacıyla, “Transhümanizm ve posthümanizm kavramlarını daha önce hiç duydunuz mu?” diye sorulmuş, öğrencilerin birçoğu bu kavramları daha önce duymadıklarını belirtmişlerdir. Bazı öğrenciler ise, ilgili araştırmanın konusunu “onam formunda” okuduktan sonra küçük bir araştırma yaptığını belirtmiştir. Yalnızca bir öğrenci ileride seçeceği meslekle ilgili olarak ilgili kavramları daha önce duyduğunu ve transhümanizmin iddialarına sıcak baktığını belirtmiştir: “*Post-Humanizm benim bildiğim kadarıyla Trans-Humanizmin hedefi diye biliyorum ben. Trans-Humanizmi savunmamın özellikle nedenlerinden biri zaten olmak istediğim meslek içinde bulunuyor, genetik mühendisliği. Bu yüzden transhumanizmi az çok savunuyorum.*” (E10)

Araştırma öğrencilerin transhümanizm, posthümanizm kavramlarını duymamış olsalar dahi, bu iki kavramın iddialarına yönelik bir farkındalık/bilinç oluşturup oluşturmadığını tespit edebilmek amacıyla şu soruyla tamamlanmıştır: “Son olarak burada sorulan sorular kapsamında, transhümanizmin iddialarını içeren ya da reklamını yapan izlediğiniz bir film, belgesel ya da internet oyunundan bahsedebilir misiniz?” Öğrencilerden on dördü izledikleri film, dizi, oynadıkları oyun veya

¹⁶⁸ Kurt, *Transhümanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği*, 49-50.

okudukları kitapların transhümanizmle ilişkili olduğunu fark ederek tecrübelerini paylaşmışlardır.

Örneğin K10, izlediği bir dizide kişinin beynine çip takılmasının transhümanizmle ilişkili olduğunu fark ederek tecrübesini şöyle paylaşmıştır: *“Hocam ben bir dizi izlemiştim. Dizide bir tane adamın beynine çip takıyorlardı... İsmi hatırlamıyorum dizinin de. İkiye ayrılıyordu beyni ve iş hayatıyla, özel hayatı ayrılıyordu. Yani iş hayatındayken özel hayatıyla ilgili hiçbir şeyi ve hiç kimseyi tanıyamıyordu.”*

Yine E10, insan vücuduna yapılan müdahalelerin transhümanizm kapsamında değerlendirilebileceğini düşünerek izlediği bir film hakkında şunları söylemiştir: *“Bir film vardı. Adını hatırlamıyorum. Film, birçok insanın dünyada yaşadığı zorlukları anlatıyordu ve bu zorlukların hepsini, transhümanizm felsefesiyle bir şekilde anlatıyordu. Mesela bir insanın kolunda bir engeli vardı, kolu yoktu diyelim. Oraya kolunu tekrar teknolojiyle inşa ediyorlar. Bu sayede yaşıyordu. Bir insana kalp nakli lazım. Kalp bulunamıyor ama teknoloji sayesinde kalbi bir şekilde yaratıp, insanın yaşamasını veyahut o insanın normal insanmışçasına yaşamasını sağlıyordu. Bir diğer yerde mesela insan ömrünü uzatıyordu. Bunların hepsini bir araya getirince aslında transhümanizm gerçekten mantıklı bir şey gibi gözükse de yapay zekâ, beyne çip takmaya kadar her şey mantıklı gibi gözükse de tehlikeli bir şey.”*

E13 de oynadığı bir bilgisayar oyununu transhümanizm kapsamında değerlendirerek şunları söylemiştir: *“Oyunlarda bu çoğunlukla hani engelli bir insanın artık bir sonuç kalmasına dolayı atıyorum kolu koptu. Bunun yerine bir protez olarak robot kolu takmak gibi şeyler geliyor. Bunlar oyunların iyi yönleri olarak geçiyor. Ama nasıl desem, bir robot olarak ise daha kötü oluyor. Mesela bazı oyunlarda ütöpik olarak direkt insanın hiçbir sorunu yokken kolunu değiştirmek istiyor ama bazı oyunlarda ise zorunlu olduğu için değişiyor.”*

E12 okuduğu bir kitabın genel konusunun trashümanizmle ilişkisi olduğunu düşünerek, kitabı şöyle özetlemiştir: *“Hocam ben bir kitap okumuştum. Kitapta anne karnındaki çocuklara iğne vurularak onları mutant yapıyorlardı hocam. Hasta*

olmuyorlardı. Fiziksel olarak daha güçlü oluyordu. Göz renklerini bile seçebiliyorlardı hocam, boylarını dahi. Bu bence gayet güzel bir şeydi.”

K5 de okumuş olduğu bir kitabın konu ile ilişkili olduğunu saptayarak, kitap hakkında şunlardan bahsetmiştir: *“Ben gece yarısı kütüphanesi diye bir kitap okumuştum. Kitaptaki kız artık hayat amacını kaybetmiş intihar etmeyi düşünüyor ve haplarını yutup sokağa çıkıyor. Kendi hayal gücünde yürürken karşısına bir kütüphane geliyor ve içeri giriyor. İçeride geçmiş hayatında iletişim kurduğu birini görüyor ve ona şunu söylüyor; sen de bir sürü kitap var bu kitaplardan birini alacaksın ve geçmiş hayatında verdiğin bir kararı farklı bir karar olarak yani farklı bir yönde seçseydin nasıl bir hayatın olurdu şeklinde öyle bir hayata gideceksiniz diyor. Kararını değiştirirsen hayatın nasıl olurdu ve bu kitaplardan milyonlarca var bir de farklı bir kişi olarak değil ama farklı bir bakış açısı farklı bir yaşam tarzı olduğu için farklı bir insan şeklinde diyebiliriz.”*

K1 oynadığı bir oyunda insana verilen dirilme hakkının transhümanizmle ilişkili olduğunu düşünerek şunları söylemiştir: *“Ben buna benzer bir oyun oynamıştım. Oyunda da şu şekilde, ölen 7-8 tane insan var ve bu insanlara teknoloji sayesinde tekrar dirilme şansı veriliyor. Bu zenginlerin oynadığı bir kumar gibi bir oyun. Hepsi bir kişinin üzerine para yatırıyor ve bu kişiler kendi aralarında tekrar dirilmek için sürekli birbirleriyle savaşıyorlar. Birbirlerini öldürmeye çalışıyorlar. Hepsine de verilmiş bir özellik var. Birisine pusula verilmişti nereye gidebileceğini görüyor, öbürüne işte çeşitli silahlar verilmişti. Bunlar kendi aralarında çatışırken ana karakter mesela tekrar dirilmek istiyordu sürekli...”*

Teknoloji ile ilgili yapılan filmlerde entelektüel ve kültürel bir hareket olan transhümanizmin izlerini görmek mümkündür. İnsanı ve çevresini fantastik bir forma dönüştüren bilim kurgu romanlarında ya da sinema filmlerinde teknoloji yoluyla insan hayatı ütöpik bir tarzda konu edilmektedir. Bu tarz film ve romanlar konforun, lüksün, kolaylıkların sunulması bakımından ütöpik kaos, makineler yoluyla canavarlaşmayı ve tekilliğe yer vermesi ile de distopikliği içermektedir. Transhümanizmle ilgili olan film ve romanlarda, insanı kontrol eden, dönüştüren ve değiştiren teknolojik unsurlar göze çarpar ve sıklıkla avatarlara, sanal gerçekliğe, siborglara, çoklu kimliklere

rastlanır.¹⁶⁹ Dolayısıyla öğrencilerin büyük bir kısmı transhümanizm ve posthümanizm kavramlarını ilk kez duyduklarını ifade etmelerine rağmen izledikleri film ve dizilerde, okudukları kitaplarda, oynadıkları birçok oyunda bu felsefenin izlerini görmüş olmaları, araştırmanın temel amaçlarından birine ulaşmayı sağlamıştır. Nitekim araştırmanın amaçlarından biri de gençlerin transhümanizm felsefesine yönelik farkındalık oluşturmalarını sağlamaktır.

¹⁶⁹ Dağ, *İnsansız Dünya Transhümanizm*, 174-178.

SONUÇ

17. yüzyıldan itibaren teknolojik gelişmelerin ivme kazanmasıyla birlikte, günümüzde bu sürecin baş döndürücü bir hızla devam ettiği açıkça gözlemlenmektedir. Teknolojik ilerlemelerin insan yaşamı, düşünce yapısı ve değerler sisteminde köklü dönüşümlere yol açtığı, tarihsel süreç incelendiğinde bu değişimlerin toplumsal ve bireysel düzeyde önemli etkiler yarattığı görülmektedir. İnsanın anlama, bilme ve öğrenme gibi fitrî özellikleri, bilimsel faaliyetlerin temelini oluştururken aynı zamanda insanın refah ve konfor arayışına da hizmet etmiştir. Bu bağlamda transhümanizm, insanın bedensel ve zihinsel kapasitesini artırmayı hedefleyerek, bireye nitelikli bir yaşam sunma iddiasında bulunmakta; insanın yaşadığı dünyayı ise adeta bir “dünya cenneti” formuna dönüştürmeyi amaçlamaktadır. Transhümanizm, çoğunlukla insanın maddi boyutunu ve madde ile ilişkisini mükemmel bir seviyeye taşımayı öncelemekte; din, inanç ve ahlâk gibi manevi değerlere ise yeni anlamlar yüklemektedir.

Bu çalışmada, 15–18 yaş aralığındaki İmam Hatip Lisesi öğrencilerinin din, Yaratıcı, insan ve evren anlayışları ile transhümanizmin temel iddiaları arasındaki etkileşim incelenmiş; öğrencilerin görüşleri kelâmî gelenek perspektifinden değerlendirilmiştir. Araştırma verileri, odak grup görüşmesi yöntemiyle elde edilmiştir. Elde edilen bulgular, öğrencilerin dini; zihinsel ve ruhsal ihtiyaçların bir sonucu olarak gördüklerini ve bu çerçevede dini, Allah’a bağlılık ve sorumluluk duygusunu içeren bir kavram şeklinde değerlendirdiklerini ortaya koymaktadır. Bu yönüyle öğrencilerin din anlayışı ile transhümanistlerin din algısı arasında belirgin bir ayrışma olduğu tespit edilmiştir. Transhümanist yaklaşımın, yeni bir dünya düzeninde ortak bir din ve kültürel sistem oluşturma hedefi taşıdığı söylenebilirken; öğrenciler, dinin bu tür bir işlevsellikten ziyade bireysel ve manevi bir boyuta sahip olduğunu ifade etmişlerdir.

Yaratıcı ile ilgili olarak öğrenciler, her şeye gücü yeten, ilmi sonsuz, merhametli ve adil bir Allah inancına sahip olduklarını belirtmişlerdir. Hastalık, ölüm, acı, sıkıntı ve kötülük gibi olgular karşısında ise, bu durumların insanın imtihanı ve ahlâken olgunlaşması için gerekli olduğunu savunmuşlardır. Öğrenciler, kötülüklerin ortadan kalkmasını şükredilmesi gereken bir nimet olarak değerlendirirken;

transhümanistler hastalık ve ölümü tamamen yok edilmesi gereken problemler olarak görür. Bu bakış farkı, öğrencilerle transhümanistler arasındaki temel ayrımı ortaya koyar. Ayrıca, öğrenciler ölümsüzlüğün mümkün olmadığına, ancak uzun ve sağlıklı bir yaşamın imkân dahilinde olduğuna inandıklarını ifade etmişlerdir. Bu görüşler, öğrencilerin İslamî düşünce çerçevesinde konumlandığını göstermektedir.

Dünya ve evrenin mükemmelliği konusunda ise öğrenciler, kâinatta şaşmaz bir düzen olduğunu ve bu düzenin Yaratıcı'nın sürekli müdahalesi ile sürdüğünü belirtmişlerdir. Ancak, dünyada yaşanan kötülük, zulüm ve adaletsizliklerin bu mükemmellekle tam anlamıyla örtüşmediğini, mutlak mükemmelliğin ancak ahiretteki cennet için söz konusu olabileceğini dile getirmişlerdir. Bu noktada bazı İslam âlimlerinin, dünyanın yaratılış hikmetine uygun olarak imtihan yeri olarak en mükemmel şekilde var edildiği, cennetin ise kusursuz bir mükâfat yurdu olduğu yönündeki görüşleriyle uyumlu bir bakış açısı sergilemişlerdir. Transhümanizmin daha iyi bir dünya inşa etme hedefinin ise, insanın yeryüzünü imar etme sorumluluğu bağlamında İslam'da zaten bir emir olarak yer aldığına dikkat çekmişlerdir. Bununla birlikte, teknolojik gelişmelerin doğurabileceği olası olumsuz sonuçlara dair endişelerini de ifade etmişlerdir.

Araştırmaya katılan öğrenciler, varoluşsal sorulara verdikleri cevaplarda dünya ve ahiret dengesini gözetmiş, hayatın anlamını inanç, din ve manevi değerler ekseninde temellendirmişlerdir. Bilimsel bilginin olgu, dini bilginin ise değer içerikli olduğunu; insanın varoluş gayesinin ancak manevi değerlerle şekillenebileceğini belirtmişlerdir. Teknolojinin sunduğu imkanların anlam arayışını kolaylaştırıcı bir araç olabileceğini kabul etmekle birlikte, teknolojiyi hayatın merkezine koymamışlardır.

İnsan ve ruh tanımları açısından öğrenciler, İslam âlimlerinin görüşleriyle paralel şekilde, insanı akıllı, irade ve sorumluluk sahibi, maddi ve manevi boyutları olan bir varlık olarak tanımlamışlardır. Transhümanistlerin beden merkezli ve tek yönlü insan tanımlarına mesafeli durmuşlar; ruhu, bedenden ayrı, latif bir cevher olarak görmüşlerdir. Ayrıca, transhümanistlerin ruhu bilinçle eşdeğer sayarak dijital ortama aktarılabilir bir nitelikte ele almalarını ve bu yolla sanal bir ölümsüzlük vaat etmelerini mümkün görmemişlerdir. Bu bağlamda, insanı yeryüzünde değerli ve

anlamli gören İslamî anlayışın, insanın teknolojik evrimini tamamlayarak mükemmelliğe erişebileceğini savunan transhümanist düşünce birbiriyle uyuşmamaktadır. Öğrencilerin zihin dünyasının İslâmî anlayışa daya uygun olduğu görülmüştür. Transhümanistlerin nihai hedefi olarak insan ötesi bir varlık oluşturma çabalarının, insanı asli niteliklerinden uzaklaştıracağı yönünde görüşler beyan etmişlerdir.

İslamî söylemde, etik ve manevi ilkelerle uyumlu olması şartıyla bilgi ve teknolojik yenilik arayışının teşvik edildiği, tıbbi gelişmelerin genel olarak olumlu karşılandığı; ancak insan doğasını temelden değiştiren genetik müdahalelerin fitratla çelişkili bulunduğu tespit edilmiştir. Öğrenciler, bu tür müdahalelerin insanlığa fayda sağlasa dahi, herkesin eşit şekilde yararlanamamasının toplumsal açıdan olumsuz sonuçlar doğuracağına da vurgu yapmışlardır. Transhümanizmin insan bedenini ve yaşam alanını ideal seviyeye ulaştırma iddiası gerçekleşmediğinde ise, sanal gerçekliği “masum bir alternatif” olarak sunduğu; fakat öğrencilerin bu tür deneyimlerin bireyin kendi gerçekliğinden uzaklaşmasına ve yaşamından memnuniyetsizlik duymasına yol açabileceği görüşünde birleştiği görülmüştür.

Katılımcıların transhümanizm ve posthümanizm kavramlarını ilk kez duymalarına rağmen, izledikleri film, dizi ve okudukları romanlar aracılığıyla bu akımın iddialarına sıkça maruz kaldıklarını fark etmeleri, araştırmanın önemli bulgularındandır. Bu tür platformlar yoluyla aktarılan ideoloji, fikir ve inançlara karşı öğrencilerin daha bilinçli ve eleştirel bir tutum geliştirmeleri gerektiği anlaşılmaktadır. Bu bilincin ve eleştirel bakışın geliştirilmesinde kelâm ilmi alanında daha fazla çalışma yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Sonuç olarak, bu çalışma transhümanizmin iddiaları karşısında bir Müslümanın nasıl bir duruş ve bakış açısına sahip olması gerektiğine dair önemli bulgular sunmaktadır. Transhümanizmin, ölümsüzlük, yaşlılığa engel olma gibi vaatleriyle Tanrı’ya ait sıfatların, beşere aktarılması çabası onun teknolojik bir din olma yolunda ilerlediğinin de bir göstergesidir. Dolayısıyla transhümanizm ve din arasındaki ilişkinin hem çatışma hem de yakınlaşma potansiyeli taşıdığı söylenebilir. Gelişen teknolojilerle birlikte ise bu ilişkinin daha karmaşık ve çok boyutlu bir hâl alacağı

öngörülmektedir. İnsan yeteneklerinin teknolojiyle geliştirilmesini savunan transhümanizm, geleneksel dinî temaları teknoloji perspektifinden yeniden yorumlamakta ve teknolojiye yarı-dinsel bir anlam atfetmektedir. Bununla birlikte, bazı dinî gelenekler transhümanist hedefleri aşırı bulurken, bazıları ise acıların azaltılması ve insan refahının artırılması noktasında ortak paydalar oluşturabilmektedir. Önümüzdeki süreçte, teknolojik ilerlemeler sürdükçe inancın ve insani gelişimin kesiştiği sınırların ve imkânların daha esnek hâle geleceği öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdusselâm, İzz b. *Beyânu Ahvâli 'n-Nâs Yevme'l-Kiyame*. Dimeşk: Dâru-Fıkr, 1995.
- Acar, Ali Kemal. “Din ve Teknoloji Etkileşiminde Yapay Zeka ve Transhümanizm’e Yaklaşımlar”. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2023), 380-406. <https://doi.org/10.17859/pauifd.1267034>
- Acar, Emine. “Kelâmî İnsan Tasavvurlarında Bedenlenmiş Yapay Zekâ Teorisine”. *Yapay Zekâ ve İslam*. ed. Mehmet Bulgen. Timaş Akademi, 1. Basım, 2025.
- Akman, Mustafa. *Celâleddin ed-Devvânî'nin Kelâm Sistemi*. Ensar Neşriyat, 2016. Basım, 2026.
- Arvas, Serhat. *Dijital İşgal ve Transhümanizm*. Iq Kültür Sanat Yayıncılık, 2023.
- Aytepe, Masum. “Transhümanizmde İnsanın Bütünlüğü Sorunu”. *İslami İlimler Dergisi* 40 (2025).
- Bal, Samet Yahya - Sarıkaya, Berat. “Kelami Açıdan İnsan Fıtratı ve Bilinci Bağlamında Yapay Zekâ ve Transhümanizm”. *Mavi Atlas* 10/2 (28 Ekim 2022), 404-418. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.1119290>
- Bekalp, Bekir. *Hümanizm ve Din: Postmetafizik Düşünce de Dinin Konumunu Yeniden Düşünmek*. Uludağ Üniversitesi, 2023.
- Bostrom, Nick. “A History of Transhumanist Thought”. *Journal of Evolution and Technology* 14/1 (2005).
- Can, Seyithan. “Critique of Transhumanism’s Concept of Humans from the Perspective of Islamic Thought”. *İlahiyat Studies* 14/1 (31 Temmuz 2023), 107-131. <https://doi.org/10.12730/is.1274636>
- Can, Seyithan. *Transhümanizm ve İnançın Geleceği*. Tezkire, 2022.
- Can, Seyithan. “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği”. *Kader* 20/2 (31 Aralık 2022), 605-625. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1144566>
- Can, Seyithan. “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kelâm İlminin Varlık Anlayışı Çerçevesinde Kritiği”. *Kader* 20/2 (31 Aralık 2022), 605-625. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1144566>
- Coşkunsever, Asude. “Gelişim ve Din Psikolojisi Açısından Ergenlik Dönemi ve Temel Problemleri”. *Türk Din Psikolojisi Dergisi* 5 (Haziran 2022).

- Çayır, Celal. “Ergenlerin Dini İnanç, Şüphe ve Dini Tutumları Üzerine Bir Araştırma”. *Bilimname: Düşünce Platformu* 27/2 (2014), 59-88.
- Çelebi, İlyas - Topaloğlu, Bekir. *Kelam Terimleri Sözlüğü*. İSAM / İslam Araştırmaları Merkezi, 2022.
- Dağ, Ahmet. “Dijitalleşme- Yapay Zekâ- Transhümanizm Bağlamında Din ve Dindara Dair”. ed. Muhammed Kızılgöç vd. 231. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2. Basım, 2022.
- Dağ, Ahmet. “Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm”.
- Dağ, Ahmet. *İnsansız Dünya Transhümanizm*. Ketebe Yayınevi, 2020.
- Dağ, Ahmet. *Transhümanizm İnsanın ve Dünyanın Dönüşümü*. Elis Yayınları, 2020.
- Demir, Osman Nuri. “İmam Mâtürîdî’de İnsan: Ruh, Nefs ve Beden İlişkisi Üzerine Bir İnceleme”.
- Demir, Talip. *Din ve Transhümanizm*. Eskiye Yayınları, 2021.
- Drummond, Celia Deane. “Genetik Mühendisliği: Düşman mı Dost mu?” çev. Şaban Ali Düzgün. *21. Yüzyıl İçin Tanrı*. ed. Russell Stannard. 223. Fol, 3. Basım, 2022.
- Düzgün, Şaban Ali. *Tanrı'nın Gözbebeği İnsan*. Otto, 1. Basım, 2021.
- Ebü Mansûr el-Mâtürîdî. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. Ankara: İSAM Yayınları, 2020.
- Ebu Mansûr el-Matüridi. *Te'vilâtü'l Kur'an*. ed. Yusuf Şevki Yavuz. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2017.
- Erdem, Engin. “Müslüman Geleneğe Üç Varlık Tasavvuru, Üç Dünya Görüşü”. *Dini Düşüncede Gelenek, Dönüşüm ve Gelecek*. 304. İstanbul: Endulus, 2017.
- Feyzi, Volkan - Bilgiz, Musa. “Transhümanizmin Ölümsüzlük İddiasının Kur'an Açısından Değerlendirilmesi”. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (28 Temmuz 2023), 347-367. <https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1262346>
- Görgülü, Ülfet. “Teknoloji Geliştiren İnsandan Teknolojinin Geliştirdiği İnsana - Genetik Müdahale ile İnsan Geliştirmeye Etik ve Fikhî Bakış” 58 (2022).
- Gözen, Hacer vd. “Bir Klonun Günlüğünden: Posthümanizm, Transhümanizm, Distopya ve ‘Beni Asla Bırakma’”. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi*

Dergisi 39/1 (30 Haziran 2022), 144-160.

<https://doi.org/10.32600/huefd.707275>

Gültekin, Abdurrazzak. “Transhümanizm Bağlamında Yapay Zeka Tanrı’ya bir Başkaldırı Mıdır?” *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28 (2021).

Gültekin, Mücahit. “Posthümanizm ve yeni bir ayrımcılık biçimi olarak robotlara yönelik türçülük”. *Antropoloji* 45 (30 Haziran 2023), 64-80.

<https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1209953>

Gündüz, Muhammed Muhdi. “Gelişim Özellikleri Doğrultusunda Gençliğin Din Eğitimi”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmaları Dergisi/Journal of Oriental Scientific Research (JOSR)*. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.737971>

Haklı, Şaban. “Eş’arî ve Cüveynî’nin İnsan Anlayışı”. *İnsan Nedir?* ed. Ömer Türker - İbrahim Halil Üçer. İstanbul: İlem Yayınları, 1. Basım, 2022.

Harman, Vezir. “Hasan Basri Çantay’ın Mealinde İtikâdî Görüşleri”.

Harman, Vezir. *İbrahim El-Lekanî’nin Kelâmî Görüşleri*. Hiper yayım, 1. Basım, 2020.

Harman, Vezir. “Kelâm İlminin Deizm Eleştirisi Bağlamında Akıl ve Âlem Tasavvuru”.

Harman, Vezir. *Seyfeddin Âmidî’nin Kelâm Sisteminde Usûlü’-d-dîn ve Usûlü’-l-fikh İlişkisi*. Ankara Üniversitesi, 2012.

Hökekleli, Hayati. *Çocuk, Genç, Aile Psikolojisi ve Din*. Dem Yayınları, 1. Basım, 2009.

Huxley, Julian. *New Bottles For New Wine*. London: Chatto & Windus, 1957.

İbn Fûrek, Ebû Bekr. *Mücerredü Mağâlâti’s-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’arî*. Beyrut: Dârü’l-Meşrik, 1987.

İmam Gazâlî. *İhyâu Ulûmi’-d- Dîn*. 7 Cilt. Ravza Yayınları, 1. Basım, 2024.

İmâm Gazâlî. *İhyâu Ulûmi’-d- Dîn*. 8 Cilt. Ravza Yayınları, 1. Basım, 2024.

İpek, Mikail. “Kur’an’da Kötülük Problemi: Kehf Suresi 66-82. Ayetler Bağlamında”.

Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi 10/1 (30 Haziran 2024), 1-35.

<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1333354>

Kadıoğlu, Muhsin. “Hümanizm”. *İstanbul Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 23 (2011).

Kâdî Abdülcebbar. *El-Muğnî fî ebvâbi’t-tevhîd ve’l-’adl*. Kâhire: ed- Dârü’l-Mısriyye li’t-te’lif ve’t-terceme, 1963.

- Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*. Türkiye Diyanet Vakfı, 4. Basım, 1997.
- Kaş, Murat. “Eş'ârîlik Ekolü”. *İslam Düşüncesinde Teoriler Metafizik*. ed. Ömer Türker. İstanbul, 2. Basım, 2023.
- Kevser Baytemur. *Lise Gençliğinde Allah İnancının Gelişimi ve Eğitiminde Etkili Olan Faktörler*. Uludağ üniversitesi, 2020.
- Kılıç Ahmedî, Büşra. “İslam ve Transhümanizm Bağlamında Süper Müslüman Kavramının Analizi”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 4/2 (30 Aralık 2021), 238-258. <https://doi.org/10.52637/kiid.1001949>
- Kısaç, İbrahim vd. “Gençlerin İnanç Eğilimlerinin Bazı Psikolojik ve Sosyolojik Faktörlere Göre Değerlendirilmesi”. Makgrup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş., 1. Basım, 2022.
- Kim, Heup Young. “Cyborg, Sage, and Saint: Transhumanism as Seen from an East Asian Theological Setting”. *Religion and Transhumanism: The Unknown Future of Human Enhancement*. ed. Calvin Mercer - Tracy J. Trothen. Santa Barbara, California: Praeger, 2015.
- Koca, Muhammet Ali. “Kelamda Ruh Teorileri”. *İslam Düşüncesinde Teoriler Metafizik*. ed. Ömer Türker. Ketebe Yayınevi, 2. Basım, 2023.
- Koç, Mehmet Emin. “Tasavvufun “İnsan-ı Kâmil” Perspektifinden ‘ “Transhuman” Bir Metamorfoz mu?” *Yapay Zekâ, Transhümanizm, Posthümanizm ve Din Uluslararası Sempozyumu Bildiriler ve Tam Metin Kitabı*. Atatürk Üniversitesi Yayınevi, 1. Basım, 2021.
- Kurt, Fatih. “Mâtürîdî Düşüncede İbadetlerin Hikmetleri”. *İlahiyat Akademi* 18 (2023).
- Kurt, İsmail. *Transhümanizm ve Tekillik Bağlamında Dinin Geleceği*. Eski Yeni Yayınları, 1. Baskı., 2021.
- Kurzweil, Ray. *İnsanlık 2.0*. çev. Mine Şengel. Alfa Yayınları, 2019.
- Mazarakis, John. “The Grand Narratives of Democratic and Libertarian Transhumanism: A Lyotardian Approach to Transhumanist Politics”. *Confero: Essays on Education, Philosophy and Politics* 4/2 (2016).
- Mian, Muhammed Şerif. *İslam Düşüncesi Tarihi- 2: Filozoflar ve Düşünürler*. ed. Mustafa Armağan. İnsan Yayınları, 3. Basım, 2019.

- More, Max. "Transhumanism: A Futurist Philosophy". *Extropy Institute: The Journal of Transhumanist Thought* 6 (1990).
- Neuman, William Lawrence. *Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston, 1996.
- Northcot, Michael. "Klonlama Ölümsüzlük Vaadi mi Yoksa Tehdit mi?" çev. Şaban Ali Düzgün. *21. Yüzyıl İçin Tanrı*. ed. Russell Stannard. 223. Fol, 3. Basım, 2022.
- Özcan, Zeki - Çam, Tuğba. "Kötülük Problemi Neden İmana Engel Değildir?" *Afyon Kocatepe Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (2019).
- Özdemir, Metin. "Günümüz Kelâm Problemleri". *Kelâm El Kitabı*. ed. Şaban Ali Düzgün. Grafiker Yayınları, 8. Basım, 2019.
- Özdemir, Muhammet. "Transhümanizm ve Posthümanizm Kavramları". *Transhümanizm & Posthümanizm*. Eskiyeni Yayınları, 1. Basım, 2021.
- Özer, Mevlüt. "İlâhî İsim ve Sıfatlar". *Kelâm El Kitabı*. Grafiker Yayınları, 8. Basım, 2019.
- Özyılmaz, Edanur. *Transhümanizm ve Kelâm İlmi Bağlamında İnsan Tasavvurları*. Sakarya Üniversitesi, 2024.
- Paksoy, Kadir. "Sa‘lebe Hadisinin Sened ve Metin Açısından Tenkidi".
- Rüstemova, Afag. "Hümanist Fikirler ve Mülâhazalar; Tarih ve Çağdaşlık Humanistic Ideas And Views: Past And Present".
- Saygın, Sümeyye. "Kur'an Perspektifinden Uzun Ömür Olgusu". *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 24/1 (30 Haziran 2024), 71-92. <https://doi.org/10.33420/marife.1462883>
- Taviloğlu, Gökçen. *Bilim ve Teknolojinin Ölümsüzlük Yatırımı Olarak Transhümanizm*. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2023.
- Tufan, Buse Nur. *Yapay Zekâ ve Transhümanizm Bağlamında Z Kuşağı Üzerine Nitel Bir Araştırma*. Uludağ Üniversitesi, 2024.
- Tülüce, Hüseyin Adem. "Bireysellik ve Toplumsallık Bağlamında Modern Bireyin Anlam Arayışı". *Üniversite Araştırmaları Dergisi* 5/3 (20 Aralık 2022), 305-312. <https://doi.org/10.32329/uad.1081255>
- Tümer, Günay. "Din". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 1994. Erişim 09 Şubat 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/din>

- Türkeri, Mehmet. “Genç İnsanın Anlam Arayışında Bilim ve Dinin Yeri”. *21. Yüzyılda Gençlik*, 2022.
- Usta, Ayşe. “Aydınlanma Düşüncesine Kısa Bir Bakış”.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kıdem”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2022. Erişim 22 Haziran 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kidem>
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Vücûd”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 2013. Erişim 22 Haziran 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/vucud--sifat>
- Yeşilyurt, Büşra. *Transhümanizm ve Dinî Transhümanist Hareketler*. Atatürk Üniversitesi, 2024.
- Yıldırım, Ali - Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık, 8. Basım, 2011.
- Yıldırım, Mustafa. “Rönesanas ve Reformasyon” 8/1 (2020).
- Yurdağür, Metin. *Kelam Tarihi Ekoller - Şahıslar - Eserler*. M.ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “İnsan”. Erişim 10 Mayıs 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/insan>
- TDV İslâm Ansiklopedisi. “Sorumluluk”. Erişim 05 Mayıs 2025. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sorumluluk>
- “Transhumanist Values”. Erişim 01 Şubat 2024. <https://nickbostrom.com/ethics/values>